

MAGNETOFONSKI SNIMAK I SVOJERUKO
PISANA IZJAVA VUKSANOVIĆ NOVKE
OD 2 juna 1970 GODINE-- SNIMLJENO
U STANU IMENOVANE U BEOGRADU.

NOVKA JE PREDRATNI ČLAN KPJ.

INTERNIRANA JE U NEMAČKE LOGORE

PODACI ZA PREŽIVELU LOGORAŠICU - LOGORA
CRVENI KRST U NIŠU - HAPŠENU U TOKU DRU-
GOG SVETSKOG RATA KAO AKTIVNI ČLAN KPJ.
PODACI OBUHVATAJU PERIOD 1941 - 1944 GOD

VUKSANOVIĆ NOVKU

(33 + 51 = 84 st.)

S A D R Ž A J:

- Biografski podaci
- Aktivnost u gimnaziji i kasnije u STUDENSKOM POKRETU
- Predratni progoni i odredjivanje prinudnog mesta boravka
- Napuštanje Makedonije i priključenje NOP-u Lebana
- Učešće u pripremama za dizanje USTANKA U SRBIJI
- Odlazak na teren - pozadinski rad
- Hapšenje februara 1942 g. zbog aktivnosti na terenu
- Postupak u leskovačkom zatvoru 1942 g.
- Prebacivanje u LOGOR NA CRVENOM KRSTU marta 1942.
- Zbivanja u Logoru - formiranje kolektiva - ideološki rad
- Povezivanje sa ostalim sobama i logorašima
- Ostvarenje veze sa spoljnim svetom preko BLAGOJA STANKOVIĆA opštinskog kočijaša.
- Saznanje o ubistvu u logoru STANKOVIĆ SVETISLAVA, učitelja iz sela Pečenjevca - člana partiskog poverenstva za TOPLICU. Ubijen u sobi i u džaku iznet iz logora.
- Podaci o mnogim licima u logoru i njihove sudbine.

veza druga strana

- Hrabro držanje niških SKOJEVKI- posebno Mire Popović
- Jelče Stefanović sa sestrom Marom iz Leskovca u niškom logoru
- Cveta Delibašić i još 60 uhapšenih sa Pasjače-Svi streljani na Bubnju-
- Masovno odvođenje logoraša na streljanje iz logorskih soba
- Novi zatvorenici u logoru iz prokupačkog kraja :Milica Šuvaković, Kristina Kovačević, Julija Derle, Milka Protić, Nada Tomić, Olga Janešić i drugi.
- Blagoje Stanković, kočijaš donosi ceduljice od Taskovića u logor, čime se podiže moral i računa na pomoć spolja.
- Blagoje unosi i iznosi poruke iz logora i obratno
- Pružanje pomoći drugovima koji odlaze van niškog logora Nemačku - Norvešku. Organizuju hranu, odeću, pletenje od rasparanih ćilima i sl.
- Smena logorske straže i uprave maja 1942 g.
- Povezivanje ženske sobe sa muškim sobama: Branko Milenković, šofer iz Lebana, Vlada Jovanović, pek. radnik iz Vlasotince, Vidak Milović i drugi. Svi bivši partizani.
- Pripreme za drugo bekstvo iz logora (obuhvaćena veća grupa)
- Odlazak Milice Šuvaković na porodjaj u bolnicu.
- Povratak iz bolnice Maše sa sinom - po želji logorašica dobio ime Želimir. Negovanje Želimira i odricanje od hrane da bi Maša imala da doji bebu.
- Bekstvo Nade Tomić, Vlade Jovanovića i Milke Protić. 2.12.42
- Pogibija Vidaka, Branka i Danice. Postrojavanje u krugu logora i obilazak leševa poginulih. Pljušte batine po logorašima.
- Dovodjenje u logor roditelja Nade Tomić, majke Dare i sestre Cvetanke i drugih, 13 decembra 1942.
- Hvatanje i povratak u logor Nade, Vlade i Milke. Streljanje pomenutih 28.12.42. Puštanje roditelja iz zatvora-logora.
- Sveštenik i dve sestre iz opštinskog odbora Crvenog Krsta u sobi - preuzimanje malog Želimira.
- Junačko držanje stare Ignjatović /majke Milisava Ignjatovića-
- Odvođenje na streljanje Milice Šuvaković - Maše, zatim Anete i porodice Ignjatović.
- Herojsko držanje DOBRILE STAMBOLIĆ, komesara čete babičkog partizanskog odreda.
- Pojednosti o držanju žena u sobi i kolektivnom životu
- Ubijanje na tavanu - vešanje - TIHOMIRA NIKODIJEVIĆA-STANKOVIĆA, studenta tehnike iz Prokuplja. Bratanac Nikodija Stojanovića - Tatka.
- Jelka Radulović, streljana na Bubnju 17.2.1942 g.
- Druge pojednosti u logoru Crveni Krst u Nišu.

veza treća strana

- Novka u logoru na Banjici
- BANJIČKI LOGOR:
 - Stravični dani i iščekivanje smrti,
 - Krvlju pisane poruke, poruke prkosa, junaštva, bez suza
 - Deca se izvode na streljanje - vezani zatvorenici
 - Mnogi logoraši iščekuju smrt razbijenih glava, okrvavljenih lica, unakaženih tela.
 - DJUKA DINIĆ javlja: "odveli su iz naše sobe cvet mladosti, odveli su 24 drugarice". Pevaju i pesmom su otišle.
 - Uoči jednog streljanja - nalaze se u sobi 13 BANJ.LOG.
 - Branka iz okoline Zaječara- bivša partizanka u BANJ.LOG
 - Mara Dudić, razgleda crtež njenog sina - u tom crtežu uvijeno parče sira.
 - Nabrajaju se imena mnogih logorašica i sve o njima, njihovom držanju i prošlosti.
 - Komisija agenata spec. policije u poseti logoru s konopcima u rukama, pripreme za streljanje.
 - Pesma logoraša
 - DJUKA DINIĆ nije rekla svoje ime, ide na streljanje pod imenom Mirjana Obradović 25.5.1943 g.
 - Streljanje Kristine Kovačević, Jelene Četković, Drinka Pavlović. Drinka je streljana 15.5.43.
 - Junaštvo mnogih žena u Banjičkom logoru-sa pesmom u smrt.
 - Pesovka gestapovaca i agenata, izvikivanje parola "Živeo Sovjetski savez, živeo drug Tito, SMRT KRVAVOM FAŠIZMU, POBEDA JE NAŠA" i sl.
 - Tako je iz dana u dan odlazilo u smrt desetine i desetine banjičkih logoraša, među kojima mnoge iz niškog logora. Sa pesmom bez prolivene suze. U smrt junački.
- ŽENE BEOGRADA U NEMAČKIM KONCENTRACIONIM LOGORIMA:
 - 22 juna 1944 g. transport sa Banjice za Nemačku.
 - Iz logora na Banjici streljano oko 80.000 ljudi, žena i dece.
 - 113 žena u teretnim vagonima iz BANJ. LOGORA
 - Pesma iz vagona "Mi prognani smo....."
 - Transport kroz Mađarsku, zatim kroz Čehoslovačku
 - U LOGORU AUSVIC - 28 juna 1944, 113 žena iz teretnih vagona silazi u ovaj logor.
 - Zbivanja u Aušvicu. Smrt, mučenja, SMRT.
 - Karantin blok broj 16
 - U "AUSEN KOMANDI" (komanda za rad na polju)
 - 20 oktobar 1944 -pisak sirene za ustajanje. Hitno u stroj po hladnoći i kiši. Logoraši obavesteni od GERDE člana KPJ nemačke, da je Beograd oslobođen. Radost i slavlje u logoru

- Zbivanja u Aušvicu.....
- KONCENTRACIONI LOGOR RAVENSBRICK
- U ovom logoru iste žene i susret sa novim poznanicima iz Jugoslavije /Kruševac, Vučitrn i druga mesta/
- Jana Pavićević iz sela Petrovečkog Leskovca u ovom logoru
- JEDNOG APRILSKOG DANA 1945 G. TRANSPORT ŽENA IDE U NEPOZNATOM PRAVCU. Jadni Nemci, jadni njihovi pomagači psi, jadni oni koji su se borili i kao pokisli kolonama kreću neznajući kud....
- BEKSTVO LOGORAŠICA IZ TRANSPORTA U NOĆ, U NEZNANO KUD?
Kroz šumu, bežale su u pravcu odakle su se čule ruske kačuške. Kroz mrklu noć, kreću živi leševi u susret oslobodiocima
- RANO UJUTRU, U KOLONI SA RUSKIM TRUPAMA ULAZU U VEZENBERG i tako konačno u slobodu.
- DANA 23 APRILA 1945 KONAČNO OSLOBODJENE ŽENE BANJIČKOG LOGORA, ali sa upola smanjenih brojem.
- VUKSANOVIĆ NOVKA u SLOBODNOJ DOMOVINI 1945 GODINE.

N A P O M E N A :

Izjave Vuksanović Novke, predstavljaju dragocenost raznih podataka, sećanje na pojedine logorašice i logoraše, na mnoga zbivanja. Vremenski je strogo precizirano šta se i gde zbivalo. Pažljivo treba čitati i proučavati svaki detalj.

MAGNETOFONSKI SNIMAK,
VUKSANOVIC NOVKA, prav-
nika iz Beograda, Ul.
T.Venac 29/27.

(Magnetofonski snimak VUKSANOVIC
NOVKA
RZAGOVOR VODIO: Nožica
Branko, saradnik Narodnog
muzeja iz Niša.

DAKTILOGRAF: B.Petković

3
BANJICI, NOŽICA - 2. juna 1970. godine ovačljen je razgo-
vor sa drugaricom VUKSANOVIC NOVKOM, pravnikom. Rodje
nom 29. aprila 1913. godine u ANDREJIVICI, od oca ARSE
i majke VIDOSAVE, Rodjene DRAGOVIĆ. Stalne nastanje
u BEOGRADU u Ul. T.Venac br. 39-31, stan 27.

Prugarica NOVKA još iz naprednih školskih
dana, odnosno ranijih dana, pripada naprednom radničkom
obedinskom pokretu, a njena aktivnost dolazi više
do izražaja 1934. godine, kada je pripada naprednom stu-
dentskom pokretu u Beogradu. Zbog svoje aktivnosti, pre
rata je bila pod prismetrom policije, a 1934. godine,
kada je poginuo drug MITKO u demontacijama, ista je
bila uhapšena. Kasnije prelazi na rad u UROŠVAC, a kada
je izabrana za predsednika studentskog pokreta. Zbog
svoje aktivnosti 1938. godine, bila je uhapšena prebačena
je zatim u zatvor u Prištini, gde je ostala 15 dana.
Kasnije, prelazi na rad u SKOPLJE na dužnost sekretara
Okružnog suda, gde je zatiče i rat. Kao izbeglica na-
pušta SKOPLJE i prebacuje se u LEBANE, gde aktivno na-
stupa u NOP. Tamo je imala braću koji su takođe već
bili partizani. Zbog svoje aktivnosti na liniji NOPA
je uhapšena, odnosno uhvaćena i te početkom februara
1942. godine, gde je prebačena u LESKOVACKI zatvor u
kome ostaje izvesno vreme.

Iz LESKOVCA, biva prebačena u LOGOR NA ČAVENOM
KRSTU u Nišu.

U logoru na CRVENOM KRSTU u Nišu, ostaje do jeseni 1942. godine, a odavde je transportovana za BANJICU, gde bi posle izvesnog vremena bila transportovana za logor u AJEŠICU. Zatim, iz AJEŠNICA je prebačena u logor RAVEN KRIK - odakle prilikom evakuacije beži pod zastavom "REVOLUCIONARKI", gde dočekuje oslobodjenje u VEZENBERGU.

Po dolasku u našu zemlju uglavnom radi na odgovornim državnim i političkim funkcijama. Karakteristično je podvući da je cela porodica drugarice NOVKE bila na liniji NOPA, gde su joj pogunula tri rođena brata. Zatim, brat VUKSANOVIĆ PERO - učesnik borac 13. brigade nosilac SPOMENICE, dok najmladji brat RADOMIR VUKSANOVIĆ koji je bio takodje učesnik NOP-a umro je odmah po oslobodjenju naše zemlje, uglavnom od posledica u ratu.

Kako je ova porodica u toku rata dala sve od sebe za ovaj naš pokret drugarica NOVKA kao aktivista i aktivni učesnik u pokretu, doživela je prilično teška u toku samog rata, zbog čega je mučena, hapšena i dr., tako da bi smo zbog toga želeli da nam ona malo na početku ispriča o predratnim danima i razvoju o sebi i svojoj braći kako bi smo kasnije imali bolju predstavu o samom ratu. Budući da je bila u niškom logoru na CRVENOM KRSTU bluzu godinu dana, želimo da nam ona izvesna sećanja iz tog perioda prikaze, kako tako i u svetu.

bi nam to poslužilo kao dokumentacija, obzirom da nema pisane dokumentacije okupatora i drugih, koji ma šta govore o zbivanjima u logoru na Crvenom Krstu. Tako je želimo pored nje i njene porodice, da nam ista iznese izvesne pojedinosti o drugim licima, koja su bila u to vreme u logoru, kako bi to sve činilo jedno celinu, odnosno kako bi to dalo osvrt na ljude za koje mi malo znamo.

Razgovor vodi NOŽICA BRANKO, saradnik Narodnog muzeja u Nišu u stanu drugarice NOVKE.

Zovem se NOVKA VUKSANOVIĆ, bila sam djak LESKOVACKE gimnazije, tako da sam još kao učenica IV razreda gimnazije učestvovala u djačkom štrajku, kada su iz gimnazije isključeni moj stariji brat VOJISLAV VUKSANOVIC, koji je bio djak V razreda gimnazije i još jedan njegov drug zbog toga, što su tražili da profesori ocenjuju podjednako i to kako siromašne djake, tako i decu bogatih roditelja.

Pošto je moj brat isključen iz gimnazije, obišao je celu Srbiju, dok je najzad Gimnazija u Prištini pristala da ga primi kao djaka, tako da je na taj način produžio svoje gimnazijsko školovanje.

Već od tada ja sam nosila u sebi nešto revolucionarno i buntovno, tako da sam i dalje počela da pratim sva napredna zbivanja i to kako u našoj zemlji tako i u svetu.

Sam ostala 7 dana, a brat je ostao 2 meseca u zatvoru.

Već onnda počinjem kao učenica da saradjujem u nekim književnim časopisima, a pogotovu u djačkom časopisu "VENAC". Kod ježam sam počela da pišem prvo sitnije stvari ošišanog ježa a docnije i krupnije stvari, naravno tu sam uglavnom udarala po onim stvarima za koje sam smatrala kao učenica da su nepravedne. Već onda, moj brat kada je završio maturu vratio se u LESKOVAC i postao je dobar prijatelj, drug i saradnik Koste Stamenkovića, koji je u to doba bio jedan od najstarijih revolucionara naše zemlje, a 1947. godine bio je član Centralnog komiteta.

Po završetku mature, ja sam došla u BEOGRAD i zajedno sa starijim bratom VOJISLAVOM i počela da studiram na BEOGRADSKOM pravnom fakultetu.

Pošto je brat bio uključen u napredni studentski pokret, to sam ja pored brata odmah pristupila naprednom studentskom pokretu i svuda gde sam to mogla pomagala sam koliko su moja sredstva dozvoljavala.

1934. godine, kada su izbile demonstracije na Pravnom fakultetu, gde su se priključili i ostali fakulteti, odnosno napredni studenti svih fakulteta i kada je poginuo MIRKO SRDENTIĆ, onda sam ja zajedno sa mnogima bila zatvorena, a takodje je bio zatvoren i moj stariji brat VOJISLAV.

Mi smo bili zatvoreni u Glavnjači, a ja sam ostala 7 dana, a brat je ostao 2 meseca u zatvoru.

Docnije, prilikom demonstracija studentskih kada se je prikazivalo u pozorištu "SREĆA AD", moj brat je opet bio uhapšen, gde sam i ja cele noći stajala ispred GLAVNJACE i naravno zajedno sa VOJNIM drugovima protestirala protivu postupka policije koja hapsi ljude, koji su demonstrirali u pozorištu, protivu svega onoga što se je tada davalo, a bilo je protivno naprednoj ideji i naprednom pokretu. Već 1936. godine, prilikom stvaranja FRONTA i ženskog pokreta, ja sam odmah zajedno sa drugim drugaricama prišla pokretu i postala član ŽENSKOG POKRETA U BEOGRADU. Kada sam diplomirala, ja sam, o nosno prvo mesto mog službovanja je bilo veoma kratko - KOSOVSKA MITROVICA. Zatim, dobila sam LESKOVAC, gde sam ostala vrlo kratko vreme jer me je NARODNI POSLANIK Todor Tonić odmah premestio i otišla sam za UROŠEVAC.

U UROŠEVCU pristupam drugovima koji su bili poznati kao napredni i zajedno a njima počinjemo saradnju, kada postajem predsednik ženskog pokreta, držim predavanja, krećem se po selima KRUŠEVAČKOG SREZA, pozitiv žene za dobijanje pravo glasa, za tajne izbore za Savez sa Sovjetskim savezom, odnosno za opštu borbu protivu svega što je nazadno u našoj zemlji. U to doba, organizuju napredni drugovi predavanja u PRISTINI, gde sam trebala da govorim o ekonomskom, socijalnom i političkom položaju žena, tako da su

godine, pošto se je zamorio vlastima pošto je nastupio

sa idejom svoje dece, a (NOVKE) bio inače vrlo
plakate već bile oštampane, ali me u tome načelnik sreza
UROŠEVAČKOG hapsi i sprovodi u PRIŠTIVU, gde ostajem
15 dana. Ili i bude uhapšeno, da on celom dušom i
telom saje. Tek negde na intervenciju mojih kolega - pra-
vnika - oni su me pustili kroz 15 dana, kada sam najka
se vratila natrag u UROŠEVAC. To je sa jednom malom penzi-
jom iz r. Iz UROŠEVCA sam premeštena za SKOPLJE. U
SKOPLJU sam se odmah priključila pokretu, kada skupljam
priloge za PARTIJU, držim neka predavanja. Radim sa
advokatom ANTONIJEM GRUBIŠIĆEM, sa DRAGOLJUBOM POPOVIĆEM.
Slušam predavanja Dušana NEDELJKOVIĆA, profesora Univerzi-
teta, odlazim sa studentima SKOPSKOG FAKULTETA na uran-
ke i to ilegalne uranke u okolini SKOPLJA i skopskoj
GRNOJ GORI, gde sastavljamo i čitamo Vrapca, tako
da onda kada dolazi do HAPŠENJA jedne grupe studenata
SKOPSKOG FAKULTETA na čelu sa DOBRIVOJEM DIDIĆEM, ja
kao sekretar Okružnog suda u SKOPLJU, a pošto mi je
SVETISLAV MILIĆ, koji je radio u arhivi Skopskog Okru-
žnog suda dao materijal iz suda za zaštitu države, pro-
tivu cele ove grupe na čelu sa DOBRIVOJEM DIDIĆEM, ja
ceo materijal SPALJUJEM, tako da nisu imali materijala
protivu DOBRIVOJA, BLAŽE ORLANDIĆA i dr., tako da su
morali najzad da budu pušteni iz SKOPSKOG ZATVORA.
Inače, moj otac AKSO VUKSANOVIĆ, bio je dugi
niz godina komandant mesta u LESKOVCU. Po svom ubedjenju,
on je bio demokrata. Kao takav je penzionisan 1935.
godine, pošto se je zameric vlastima pošto je nastavio

sa idejom svoje dece, a koji je bio inače vrlo pošten čovek, tako da je taj revolt on nosio u sebi dugi niz godina i dovoljno je bio da neko od njegove dece ZAGRIZE i bude uhapšeno, da on celom dušom i telom zajedno sa majkom bude na strani svoje dece.

Kada smo pošli na fakultet, naš otac i majka prilično su se mučili i trebalo je sa jednom malom penzijom izdržavati četvoro dece, ali čovek nikada od njih nije mogao da čuje ni reči, tako da kada je došla 1941. godina, kada smo mi pošli u POKRET, oni su zajedno sa nama istog momenta stali rame uz rame i oni su, pošto smo mi želeli da ih sklonimo iz LESKOVCA U LEBANE, odmah su u početku bili uhapšeni zbog toga što su zajedno sa svojom decom bili protivu onih koji su saradjivali sa okupatorom.

U zatvoru u LEBANIMA, moji roditelji su proveli mesec dana, a zatim su na traženje građana morali da budu pušteni, pošto su zbog njih organizovana neka vrsta demonstracija, pošto su se smatrali jednim od najpoštenijih ljudi u OKRUGU LESKOVAČKOM.

Odmah po objavi rata, ja sam na svemoguću načine, pošto me je rat zatekao u SKOPLJU, pokušala da dodjem u dodir sa svojom braćom, pošto sam znala gde će biti njihovo borbena mesto. Medjutim pored grdnih teškoća i to što peške, a što kolima na koje sam nailazila seljačke ja sam se iz SKOPLJA prebacila do LESKOVCA, a odmah zatim u JABLANICU.

U to vreme se u kući moga brata VOJISLAVA VUKSANOVIĆA već počeli da skupljaju napredni drugovi iz raznih krajeva naše zemlje.

U kući moga brata VOJISLAVA VUKSANOVIĆA nalazile su se već nekoliko pisaae mašine, šapilograf za štampanje letaka i proturanje kroz čitavu JABLANICU i ceo okrug LESKOVAČKI, tu se je prikupljalo i donosilo oružje za ostale iz rata, a pogotovu što je moj brat znajući šta će da sledi prilikom naše vojske iz zemlje krio dosta oružja u dvorištu, tako da je to oružje prilično već prvog dana ustanka, pomoglo partizanima u borbi protivu NEPRIJATELJA.

Prilikom dizanja ustanka u našoj kući su se već nalazili MILIVOJE PEROVIĆ, MIRKO PEROVIĆ, VASA SMAJEVIĆ, MILAN KOVAČEVIĆ, RADOVAN KOVAČEVIĆ, ZORAN NEŠIĆ KOVAČEVIĆ, STOJAN LJUBIĆ - VOJANOVSKI, MILOŠ MA-NOJLOVIĆ iz Belog Kamena i dr.

Moja braća VOJISLAV VUKSANOVIĆ i VLADIMIR VUKSANOVIĆ, stupili su u POKRET, odmah 1941. godine, a brat RADOMIR je bio uhapšen zajedno sa ocem i majkom u samim borbama, tako da kada smo p vi put krenuli gde je proveo u zatvoru u LEBANIMA skoro dva meseca, a odatle bio priveden u zatvor u LESKOVCU a kada je pušten, onda je otišo u PARTIZANE.

Najstariji brat VOJISLAV, poginuo je u BOSNI u VI ofanzivi na DEVETAKU izmedju 25. i 30. decembra 1943. godine, a brat VLADIMIR VUKSANOVIĆ zv. STOLE, je neprijatelj sa svih strana opkolio, ali smo parovo

bio je teško ranjen 1943. godine i čim su saveznički avioni došli u JABLANICU da odnesu prve teške ranjenike, on je bio odveden na lečenje u ITALIJU u GRUMI, gde se je operavio i vratio natrag, tako da je ponovo produžio borbu sve do OSLOBODJENJA naše zemlje.

Inače, VLADIMIR je nosioc PARTIZANSKE PSOMENICE i mnogih drugih odlikovanja.

Kao što se iz napred izloženog vidi, čitava moja porodica od prvog dana ustanka, aktivno je pripadala NOP-u i pomagala taj pokret čitavim svojim bićem.

Kada sam se po okupaciji naše zemlje, prebacila iz SKOPLJA sa teškom mukom i došla u JABLANICU ja sam odmah pristupila pokretu, omažući braći i drugovima na organizovanje i dizanje ustanka u JABLANICI. Moj rad se sastajao u slanju materijala po raznim selima, držanju predavanja skupljanju i pribavljanju lekova, povezivanju drugova, odlasku gde god su bile borbe da vidim šta se desilo i da li je ko poginuo od drugova, odnosno da li treba što pomoći. Učešće u samim borbama, tako da kada smo prvi put zauzeli LESKOVAC, odnosno LEBANE, došli smo čak do sela PERTATA i ja sam zajedno sa SPASOJEM PETRUŠIĆEM prenosila dole u ŠTAB čitave sanduke municije, spremala zavoje i hranu za ranjene drugove u toj borbi, pošto smo mi prvi put držali LEBANE u svojim rukama. Kada nas je neprijatelj sa svih strana opkolio, mi smo ponovo

morali da pobe gnemo u ŠUMU.

Isto tako, prilikom drugog napada na
LEBANE ja sam učestvovala i to ne sa oružjem, već
sam učestvovala samim tim što sam spremala hranu, zavoje,
oružje i sve ono što je potrebno prilikom velike bitke
kod KRŠA na ulasku u LEBANE.

Prilikom odlaska u privremeni štab u selu
KREMEN ja sam bila opkoljena i uhvaćena početkom 1942.
godine u kući MIJE KOVAČEVIĆA. Ko me je onda izdao
da sam otišla tamo, ja to neznam ni danas. Čim sa
opkoljena i uhvaćena, prvo sam dovedena u zatvor
u LEBANE, gde sam ostala nekoliko dana, a odatle
sam sprovedena za zatvor u LESKOVAC, a iz LESKOVCA
u NIŠKI LOGOR NA CRVENOM KRSTU, gde ostajem do 1941. godine,
kada sam sprovedena u LOGOR NA BANJICI, gde ostajem
sve do 28. juna 1944. godine, odakle sam oterana u
KONCENTRACIONI LOGOR AUSVIC i krajem 1944. godine,
oterana sam iz AUSVICA u koncentracioni logor GRAVENBRIK,
odakle sam prilikom evakuacije logora početkom aprila 1945.
godine sa grupom STRANIH REVOLUCIONARKI pobe gla i do-
čekala oslobodjenje.

U samom LEBANSKOM zatvoru sam ostala veoma
malo, negde oko 7 dana. U ćeliji smo bili pomešani
MUŠKARCI i žene, jer je LEBANSKI zatvor bio mali, a
zatvor se nalazio u SRBSKOM NAČELSTVU.

Samnom od žena se DESA TOMANOVIĆ sada

NOVKE VUKSANOVIĆ)

DESA TOMANOVIĆ sada PANTELIĆ, koja je bila slikarka, a koja je sada bila omladinka - učenica V razreda gimnazije.

Zatim, nalazile su se moja majka, moj otac, moj brat i prilično dosta seljaka iz okoline LEBANA.

DESA je iz LEBANSKOG zatvora prebačena isto tako u LESKOVAČKI i tu je ostala negde oko nekoliko meseci i iz zatvora je kao mlada, jer je imala jedva 14-15 godina, puštena na slobodu.

Pošte te noći je stigao veliki broj zatvorenika u LESKOVAČKOM zatvoru, a ĆELIJA nije bilo dosta - mnogo, to su mene iste noći prebacili u ćeliju gde je bilo oko 10 žena. Već su za mene znale žene iz ove ĆELIJE gde sam došla, primile su me toplo, a tuje bila JELKA BIDJAKOVA, odmah je ispod mojih isprebjenih bubrega stavila jastuk. Zatim, tu je ŽIVKA SOTI LJKOVIĆ - koja me poznaje iz ŠTABA, a koja je dolazila kao kurir u JABLANICU. Tu je JELČE STEFANOVIĆ, sestra MARA je otišla u ODRED zajedno sa KOSTOM STAMENKOVIĆ i njegovom ĆERKOM LEPOM, sve su to radnice, jedino je DESA DOMANOVIĆ koja je uhvaćena kao partizanski kurir, koja je učenica V razreda gimnazije. To je bilo zaista pravo dete.

Kada sam uhvaćena, videla sam je u zatvoru u LEBANE, pošto su i nju tu doveli, a ja sam samo misle-

Kažem vratila se je isprebijana sa saslušanja JELKA BIDJAKOVA. Grezne muke su osakatila celu njenu lepu i mladu pojavu.

da su nju kao mladu pustili iz zatvora u LEBANU. Međutim, nisu se bar - meni sečini, mnogo na to osvrtnali, držali su je ipak malo. Pre nego što sam došla u ovu ĆELIJU, uglavnom su sve žene imale izgradjen stav po držanju pred policijom. Sve su govorile: "Ništa neću reći makar me ubili". Skoro smo svi u ĆELIJI umrli kada su pozvali na saslušanje BRANKU TERALIKU. Branka je pošla mirno, a ništa se na njoj nije izmenilo. Pogled BRANKA je odavao odvažnost, kada je izgledalo kao da taj pogled govori: "Ja neću ništa reći". BRANKA je bila hrabra i dobro se držala. Inače, bila je kurir KUKAVIČKOG ODREDA. Nakon tri sata groznih muka, BRANKA se vratila u ĆELIJU, sa razlikom što to nije bila više ona BRANKA, već je to bilo unezvereno biće, biće koje je izgubilo moć govora, pošto je dobila par udara po temelju glave. Ona je odmah onemela, tako da ista nisu progovorila. Jedino kada je došla svesti, rukom je dala znak, stavivši palac na usta da nije ni jednu reč rekla. Zaista, to je bila HEROJ ŽENA. Ovakve su žene bile iz rata, koje su doprinele RADNIČKOJ KLASI. Ovakve su bile i ostale žene u ćeliji. JELKA je znala da dobacuje agentima policije rečima: "Udri te, samo udride, skoro će doći i na vas red".

Kažem vratila se je isprebijana sa saslušanja JELKA BIDŽAKOVA. Grozne muke su osakatile celu njenu legu i mladu pojavu.

VUSKANOVIC)

Mirna ŽIVKA čiji je drug od prvog dana u
u zatvoru to što bi smo čuli, prenosili bi smo na
ODREDU zaista je herojski podnela sve patnje i muke
go ćelije. To bi smo radeli na isti način na koji bi
gledajući je onako mirnu i tihi, niko nije mogao pomi-
našim zatvorenicima drugih ćelija prenosili naše. Spos-
sliti da je ta MIRNA ŽIVKA još od pre rata radila za
du asbuke na pristima, ubacivanjem ceduljica kroz klin
pokret i od prvog dana okupacije bila jedna od najakti-
vaonijih i glasnijih razgovora kada se prolazi pored
vnijih žena LESKOVCA.

Znam da nije bilo zadatka koga ona ne bi
U ćeliji do naše se nalazio PAJA, BOGDAN i još
umela da izvrši, niti pak prepreke koje ne bi umela da
neki drugovi drugi. Pošto se je PAJIN brat veštao zna-
izvrši. Ostale žene iz naše ćelije su bile takve. Iz
lasio da donese nešto sa vestima, on bi u hrani ubacivao
noći u nič, vodjene su žene iz naše ćelije na saslušanje.

One su odlazile mlade i snažne, a vraćale se kao živi
našu i njihovu ćeliju, skidali bi solundare i razgovara-
LEŠEVI. Od žena su ostale samo oči i njihova moć da
ne kažu i odaju ništa. Borbeni duh je provejavao kroz
U ćeliji gde se nalazio PAJA ina negde oko 25
žene naše ćelije, tako da taj duh nisu mogle da slome
ljudi. Kada god bi smo skinuli solundar i ušli da raz-
nikakvim sredstvima jer su žene umele hrabro da podnesu
govarano sa njima, uvek bi smo videli ljude okupljene
sve. To su bile strašne noći u zatvoru SRPSKE POLICIJE
oko Paje i njega kako im priča. PAJA je čak napravio i
u LESKOVCU.

U našoj ćeliji su dani bili naši zatvorenički,
Obično bi smo gledale kroz prozor PAJU i mislile kako
jer su danju retko vodjene žene na saslušanje, poslova
je on čvrst i čilav i kako brzo posle silnih batina
le smo kao kolektiv, a odatle je sva hrana deljena
dođe opet do snaga. Znamo svi da je pre kratkog vremena
na sve žene pojedinačno i podjednako. Vesti do kojih
on bio beživotna crna masa. Njega izloda podiše duh i
smo dolazili na razne načine (ceduljama u hrani,
to je ono što njemu daje živo na snagu.

koje su nam donosile nove zatvorenice itd.) zajednički
PAJA ŽIVKO papučar - po zanimanju, bio je akti-
višta pre rata. Zatim, to je isto radio i posle rata,
odnosno pored svoje zanata isti je bio AKTIVISTA

smo pretresale situaciju a zatim za vreme izlaska u šetnju to što bi smo čuli, prenosili bi smo na druge ćelije. To bi smo radele na isti način na koji bi način zatvorenici drugih ćelija prenosili nama. Pomoću azbuke na prstima, ubacivanjem ceduljica kroz ključaonicu i glasnim razgovorom kada se prolazi pored ĆELIJA.

U ćeliji do naše se nalazio PAJA, BOGDAN i još neki drugovi drugi. Pošto se je PAJIN brat veštao snalazio da dozna nešto sa vestima, on bi u hrani ubacivao ceduljice . Mi bi smo skidali solundare koji vezuju našu i njihovu ćeliju, skidali bi solundare i razgovarali bi smo sa njima.

U ćeliji gde se nalazio PAJA ima negde oko 25 ljudi. Kada god bi smo skinuli solundar i hteli da razgovaramo sa njima, uvek bi smo videli ljude okupljene oko Paje i njega kako im priča. PAJA je čak napravio i mapu, tako da je čiodama obeležavao kretanje fronta. Obično bi smo gledale kroz prozor PAJU i mislile kako je on čvrst i žilav i kako brzo posle silnih batina dođe opet do snage. Znamo svi da je pre kratkog vremena on bio beživotna crna masa. Njega izgleda podiže duh i to je ono što njemu daje životnu snagu.

BAJA MITIĆ papučar - po zanimanju, bio je aktivista pre rata. Zatim, to je isto radio i posle rata, odnosno pored svoga zanata isti je bio AKTIVISTA

NOVKE VUKSNANOVIĆ)

on je znao svoje mesto, tako da je odmah počeo da deluje i kao takav je na radu pao.

BAJA je posle LESKOVAČKOG zatvora došao u LOGOR NA BANJICU, gde sam ga ja videla. No posle oslobodjenja, videla sam ga u LESKOVCU, tako da znam da je i danas u ŽIVOTU.

BOGDAN MARINKOVIĆ je ušar iz LESKOVCA. Kao napredan još pre rata čim je došla okupacija, on je nastavio sa svojim radom, tako da je kao takav pao.

BOGDAN u ćeliji deluje sasvim drugojačije na ljude.

On je bio tih i povučen, sušta suprotnost drugu PAJI i ĆAJI. U prvom momentu, čovek bi imao dojam da je isti bežživotan i da do ta vremena i međusobnih razgovora treba da prođe, dok se čovek njemu približi.

Medjutim, kada je već sa nekim blizak, onda je zaista savršen drug i prijatelj do poslednje kapi krvi. On je znao da stvari prima sa rezervom. Dovodi ih u vezi sa drugim, tako da tek onda daje rezime. On svima na svoj način uliva poštovanje.

BORA RISTIĆ je djak VII razreda gimnazije.

On je bio u KUKAVIČKOM odredu PUŠKOMITRALJEZAC. Neprestano priča o ODREDU i ljudima u njemu, a posebno o svome komesaru KOSTI STAMENKOVIĆU i svome mitraljezu. On je bio mio i drag drug, tako da kada hodnikom ĆELIJA polazi u šetnju, hodnikom se čuje pretežno njegov glas.

Medjutim, život ćelije je ubrzo bio poremećen, zbog toga što su i kod nas i u muškoj ĆELIJI ubačeni špijuni. Verovatno su mislili policajci da to tako ne ide, jer niko ništa ne govori i ako je tek početak rata. Akcije niču na sve strane, radi se a organizacije se ne razbijaju. Treba razbiti stav i držanje ljudi po ćelijama. Znamo da nam batine mnogo ne pomažu, tvrda su to pseta, zbog toga trebamo špijune i ljude da ubacujemo u našu, odnosno u sve ĆELIJE.

Na primer, kod nas je ubačena ĆENKA. Ona je izvesno vreme pomagala pokret, a čim je pala u zatvor, bojala se je za svoj život i pošto je imala slab karakter odmah se je stavila u službi policije. Prilazi i svakoj ženi priča kako su je strašno tukli, odnosno hoće sa svakom da uspostavi blizak odnos. No, žene su znale ko je ona i kako se je držala - po instiktu ljudi oseti se čovek u zatvoru. Tu nisu potrebne neke priče, niti pak reči. Mi smo se jednom savetovali dok je LENKA navodno bila odvedena na saslušanje, da li da ćutimo, ili da joj na pitanja samo odgovaramo, tako da bi smo je na taj način BOJKOTOVALI. Na kraju smo odlučili da je javno bojkotujemo, odnosno da oseti, ako ima i trunke savesti u sebi šta znači u ovakvim prilikama biti ŠPUJUNKA. To smo uradili i zbog žena drugih ćelija, kako bi smo im odmah skrenule pažnju na nju, pošto smo znale da u LENKOVU, pošto su na tamo dovođili, a srećki zatvor

NOVKE VUKSANOVIĆ)

će je policija prebacivati iz ćelije u ćeliju. Zaista nakon nekoliko dana je odvedena u drugu ćeliju. Medjutim, to je bilo uzalud, pošto su i one žene znale za nju. Ova LENKA je inače LESKOVČANKA, a njenog prezimena ne mogu da se setim - zaboravila sam ga. Šta je sada sa njom, to neznam.

Tako su nama iz dana u dan dani prolazili u gledanju samo kako tuku naše drugove i dan prolazi da danom, odnosno u očekivanju novih vesti.

Dok sam bila u LESKOVČAKOM ZATVORU, hrana je bila kao i u svim zatvorima veoma slaba, tamo se je davao uglavnom pasulj i to vrlo redak sa po parče proje na dan ili eventualno listovi od kupusa u čorbi.

Jedino je bilo dozvljejeno porodicama da mogu da donose pakete svojim zatvorenicima i danije tih paketa bilo svakao bi smo teško preživeli sve te muke. Znam da su se zatvorenici snalazili tako što su pomoću ceduljica stavljali na pogodna mesta i to (bilo u paprici, kifli itd.) uglavnom smo dolazili do vesti o stanju fronta u našoj zemlji a i u inostranstvu. Te bi smo vesti mi uzimale i doturale jedna drugome. Znači, svi ljudi po ćelijama su znali kako je stanje na frontu. Na taj način je bila ujedno veza između pokreta i nas zatvorenika po raznim zatvorima.

U zatvoru u kome sam bila, prvo je bio Sreski zatvor, a potom sa sa grupom prebačena u Okružni zatvor u LESKOVČU, pošto su na tamo dovodili, a sreski zatvor

Desetog dana zajedničkog stanovanja je pala izne-
nije mogao da primi toliki broj zatvorenika.

Kada već govorim o LESKOVAČKOM ZATVORU, ne
podjemo sa stvarima ili ne, to nisam ni čulo, ali nije
mogu da propustim priliku, a da ne spomenem dovodjenje
trebale naglašavati - postoje ništa ni imale nikakve stvari
u LESKOVAČKI ZATVOR jedne velike grupe seljaka iz s.PASJA-
ČE, gde jse je nalazio ŠTAB PASJAČKOG ODREDA. Tu je bilo
kada se kaže "ostavi stvari" - nala smo i znali su drugovi-
60 seljaka i jedna žena među njima koja se zvala CVETA
DELIBAŠIĆ, a u čijoj je kući bio štab PASJAČKOG ODREDA.

Tog dana je u dvorištu stajale 60 seljaka iz
U njenoj kući se donosila i odnosila hrana za odred.
Tu se je dolazilo stalno, a ona CVETA DELIBAŠIĆ je bila
na brzini u kasione dva i stropali kao SARDINE. Prolazimo
prava partizanska majka. Priča sa puno toplina o ljudima
velikom brzinom i to Ulicom pored Okružnog suda, prolazimo
u ODEREDU, priča o svojim seljanima sa PASJAČE. Svi su
i vidi o platu pored spomenika u CENTRU grada. Satin,
dovedeni, a kojih je bilo 60 kada i CVETA i to sve u
prolazimo most na reci VEPRENGIJI u kamionu TAJAC, svi
ovaj zatvor, a zbog čega su ih doveli neznam, jer znam
mislimo da smo govo, odnosno svima je visio život o kon-
da svi nisu bili partizani. Mi smo ostale zajedno u ćelijama
su. Sekundi igraju odlučujuću ulogu. Da li će kamion od-
sa njom le dugih i teških dana, tako da smo spavale
62 ljudska bica koja su bila unjima, pokrenuti levo gde
na golom betonu zgrčena jedna u drugu i ispričale jedna
se nalazi SREBRIĆ - mosta gde se vrše streljanja ili de-
drugoje do tančine sve o sebi i svome životu.

CVETU DELIBAŠIĆ nisu ni jednom saslu-
šali u LESKOVAČKOM ZATVORU, n su saslušali ni ostale
još jedan meter, odnosno još jedan obrt točkova, Tajac, ka-
njene selj ne iz PASJAČE. Došli smo u vezu sa njima, tako
mioni su skrenuli D.SRO i mi onda dolazimo sa LOGOR kod
da smo dane provodile u osluškivanju na vratima, šta se
CRVENOG KRSTA U NISU.

je dešavalo po hodnicima - sve smo znale, a posebno
šta se je dešavalo u ćelijama, dok noću jedna uz drugu
svi bilibratni, da smo i ovog puta isbeli streljanje,
ležale smo zgrčene jedna do druge, kako sam već rekla i
odnosno bar sad smo istog bili pošteđeni. Završila,
slušale klike bola ljudi koji su bili pretučeni.

nije važno, ali znamo da ovog puta neće biti.

NOVKE VUKSANOVIĆ)

Desetog dana zajedničkog tamnovanja je pala iznenađujuća zapovest da izlazimo jer idu kamioni. Da li treba da podjemo sa stvarima ili ne, to nismo ni čule, ali nije trebalo naglašavati - pošto nismo ni imale nikakve stvari da bi smo ponele sa sobom. No, to je bilo važno čuti, jer kada se kaže "ostavi stvari" - nale smo i znali su drugovi da se u tom slučaju vodi na STRELJANJE.

Tog dana je u dvorištu stajalo 60 seljaka iz PASJACE. Kada su nas izveli iz dve ćelije, strpali su nas na brzinu u kamiona dva i strpali kao SARDINE. Prolazimo velikom brzinom i to Ulicom pored Okružnog suda, prolazimo i vidi o blato pored spomeinika u CENTRU grada. Zatim, prelazimo most na reci VETRENCII u kamionu TAJAC. Svi mislimo da smo gotovi, odnosno svima je visio život o koncu. Sekundi igraju odlučujuću ulogu. Da li će kamioni od 62 ljudska bića koja su bila unjima, pokrenuti levo gde se nalazi STRELIŠTE - mesta gde se vrše streljanja ili desno gde vodi logor ka CRVENOM KRSTU u Nišu. Prenapregnuta čula prate svakipokret šotera, svaki obrtaj točkova i samo još jedan metar, odnosno još jedan obrt točkova. Tajac, kamioni su skrenuli DESNO i mi onda odlazimo za LOGOR kod CRVENOG KRSTA U NIŠU.

Tom prilikom je svima odahnulo, pošto smo svi bilisretni, da smo i ovog puta izbeli streljanje, odnosno bar sada smo istog bili pošteđeni. Kasnije, nije važno, ali znamo da ovog puta neće toga BITI.

je bila saista - 20 - (Magnetofonski snimak
pored toga, nije ni jedna NOVKE VUKSANOVIĆ)

Doterani smo u logoru na CRVENOM KRSTU, baš posle izvršenog proboja logora 12. februara, a potom je izvršeno otmazda nad drugim zatvorenicima, tako, da je logor bio očajan. Nas dve žene ulazimo u sobu broj 8, gde nas dočekala poluprazna soba, tako da je u jednom uglu ležalo 9 mladih devojaka. One su podigle glavu čim smo ušle i posmatrale su nas. Naravno, mi smo ih pozdravile. Gledale su nas začuđeno, jer svega dva dana one su dovedene iz NIŠKE SPECIJALNE POLICIJE. To su bile mlade SKOJEVKE iz NIŠA, i to: MIRA POPOVIĆ, VERKA TOMIĆ, MIRKA SAVIĆ, STANKA MILOVANOVIĆ - sve učenice TRGOVAČKE AKADEMIJE, ŽIVKA PAVLOVIĆ, VERA MITROVIĆ, JELISAVETA BLAGOJEVIĆ, zv. "MAKS" i VERA NIKOLIĆ, radnica iz Niša.

Prišla sam im i zapitala zbog čega su uhapšene? Slegle su ramenima. Kada su one mene pitale zbog čega sam ja uhapšena, takodje sam slegla ramenima. CVETA DELIBAŠIĆ je legla da spava, a ja samostala da sedim. Pušila sam. Ponudila sam i mlada devojke cigaretama i polako jedna za drugom su počele da mi prilaze.

U tokurazgovora sam saznala da su provaljene, odnosno neko je imao spisak sa njihovim imenima koji je pronađen - u vezi priloga u NOVCU, koga su davale za pokert.

Svaka za sebe je pričala o svom stavu i drža i pred SPECIJALNOM POLICIJOM i o jezivom šefu SPECIJALNE POLICIJE U NIŠU MIRKU ŽIVANOVIĆU. Znam, da su se sve dobro držale pred policijom, ali je MIRA POPOVIĆ

VUKSANOVIĆ)

je bila zaista heroj. Nju su najviše tukle, ali ona i pored toga, nije ni jednu jedinu reč odala - rekla.

MIRA je održavala vezu sa BRAĆOM TASKOVIĆ i sa drugaricom jednog od braće TASKOVIĆ - NEDJOM.

ŽIVKA PAVLOVIĆ je bila simpatična mlada radnica, koja je govorila - nikada po cenu života, ja ne bi odala nikoga.

U toku pričanja - pričanja sa nama i nas sa njima - čula se je stalne pucnjava po dvorištu i hodnicima logora. I gledalo je kao da NEMCI izvođe iz soba ljude i tu ih po hodnicima i dvorištima ubijaju. Prestavljene smo slušale tu pucnjavu preko cele noći i slučajno smo doznali da su NEMCI u znak veselja, što je pre dva dana - streljano 2.500 ljudi iz NIŠA pucali i silili se po hodnicima i dvorištu, tako da su na taj način davali svom besu ODUŠKE, pošto nema još žrtava, tako da su mi onda mlade SKOJEVKE ispričali kako je izgledalo stravično za vreme PROVALE iz logora itd. Jasno sam shvatila zbog čeg su bile više negoprestravljene kada su čule pucnjavu po dvorištu.

Na taj način sam doznala o pripremama za bekstvo iz LOGORA i o samom bekstvu 12. februara 1942. godine iz NIŠKOG LOGORA NA CRVENOM KRSTU.

Oko 7 ili 8. februara 1942. godine, grupa ljudi iz sobe broj 13 i 14 saznala je da se za 2 do tri dana priprema veliko streljanje ljudi iz logora, ko će li biti STRELJANJA zaista, odnosno ko će biti streljan, to se nije znalo.

Prema ranijem dogovoru, znamo da je BRANKO BJEGOVIĆ trebao za vreme bekstva da uhvati stražare i da time osujeti njihovo dejstvo - da bi drugovi mogli bezbolno da beže.

Medjuti, pošto ih je izdao tzv. "ACA KOCKAR, kako sam već rekla, NEMCI su se snašli, grunuli su mitraljezima, odnosno stigla je pomoć iz Niša, no ipak je LOGOR - BEKSTVO uspeo tako da je tom prilikom 105 drugova na čelu sa DUŠKOM TOMOVIĆEM uspeo da pobegne. Znam da je uspeo da pobegne i BRANKO BJEGOVIĆ, dok je na žici ostalo od 50-60 mrtvih drugova.

Kao odmazdu za izvršeno bekstvo od 12 februara 1942.godine iz NIŠKOG LOGORA - NEMCI su sp emili 17. februara 1942.godine strašnu represaliju. Tako se bar pričalo i tom prilikom je usledilo STRELJANE oko 2.500 zatvorenika, koje su pokupili iz Kaznenog zavoda, logora kod CVRENOG KRSTA i svih zatvora u NIŠU. Kako taj broj nije mogao da se popuni, to su u toj GRUPI streljani i taoci.

U ovoj grupi, sećam se da je streljano i nekoliko žena, a medju njima i JELKA RADULOVIĆ iz ALEKSINCA.

Znači, na tome se je završilo u vezi sa bekstvom. Medjutim, stalno smo strepele i očekivale nešto novo, kada je došlo 10. mart 1942.godine. Tog jutra nije još dobro ni osvanulo, kada nas je probudila buka kamiona i vika po hodnicima i DVORIŠTU. Skočile smo, tako da su jedne gledale sa vrata šta se to dešava, a druge se opet penjale na prozore da bi videle gde odlaze kamioni i da li ima koga u njima. Sve se je ovo odigralo za 15 minuta. Izvodjenje iz soba, vezivanje LANCIMA i trpanje u kamione, tako da su kamioni prepuni ljudi krenuli

kroz jutarnju maglu prema BUBNJU, iznad Niša gde su vršena masovna STRELJANJA.

Kada smo tog dana puštene u klozet, a koji se nalazi u dvorištu, naišli smo na prazne muške sobe, gde smo videli da su ih sve odveli, tada smo se pogledale i nismo mogle ni reći da progovorimo. Tada su odveli i STRELJALI 60 ljudi sa PASJAČE. Bilo je tu da su streljali 3 sina iz jedne kuće. Takodje, streljana su 4 brata. Streljan je i VULE PRAVNIK iz KRUŠEVCA koji je još toga dana dobio paket od svoje stare majke, a takodje je STRELJA i njegov nerazvodvojeni drug iz detinjstva Dr. VUČETIĆ. Znam da je to bio čovek koji nije mogao biti bolji i pelemeniti, preste je blagost zračila iz njegovih očiju. On je patio i ne zbog sebe, već zbog drugih. Svaki bol je bio u isto vreme njegov bol. Za njega su pričali ljudi, koji su ga sa slobode poznavali da taj lekar nije ni jednom nikada ni jednu vizitu naplatio. Sirotinji je lekove davao besplatno. Naravno, kada smo to sve čule i videli, neme od bola smo se vratile u sobu. Nama su stalno izlazile pred očima likovi streljanih drugova. Onda je jedan od nas upitala. Dole su prazne sobe. jasno nam je gde su, ali šta je sa drugovima iz sobe broj 9. Tu su se nalazili omladinci iz Niša, koje su dovedene u logor kada i one, da nisu i oni STRELJANI. Dan je prošao u naganjaju i tek predveče smo ih spazili u dvorištu koji su bili tom prilikom pošteđeni od STRELJANJA. Mi smo danima posle ovog streljanja čutale i mislele na STRELJANE.

NOVKE VUKSANOVIĆ)

Stalno bi nam iskrstavali pred očima likovi iznemoglih staraca i mladića sa PASJAČE. Blag VULETOV pored kroz naočare, kao i osmeh Dr. VUČEVIĆA.

Nakon kratkov vremena posle tih masovnih stre-
ljanja dolaze nove žene iz PROKUPACKOG ZATVORA. To su:
MILICA ŠUVAKOVIĆ, jedna od urednika žena DANAS. Zatim,
HRISTINA KOVAČEVIĆ, JULIJA DERLE, MILKA PROTIĆ iz G. Ko-
njuše, dok iz LESKOVAČKOG zatvora dovedene su - NADA TOMIĆ
student iz NIŠA, partizanka JABLANIČKOG ODREDA, koja je
uhvaćena u s. PETROVCU, JELKA STEFANOVIĆ i dr. OLGA JANEŠIĆ
Tu se obrazuje jedinstven kolektiv, od svih naših žena,
stim što on deluje kao jedna celina, koje su u manje
kolektive po mesecima čivale i radile. Hrana u logoru
se dopunjava hranom koje žene logorašice dobijaju iz
Niša i PROKUPLJA. Sem toga, drugarica NADA TOMIĆ, odnosno
njena porodica šalje dosta hrane, tako da naša soba tu
hranu deli i drugim sobama. Moram da kažem da naš kolek-
tiv nije bio obrazovan radi ishrane, već da bi smo skra-
tili muke, odnosno da se time na neki način budrimo.
Znam da smo dobijali i poruke, odnosno dobijali smo cedu-
lje koje smo dobijali i čime su nas budrili drugovi
iz ODREDA - odnosno od BRACE TASKOVIĆA (što je činio odre-
djen drug) koji je naše cedulje takodje odnosio na odredjeno
mesto koje je predavao - ostavljao na odredjeno mesto
ili ih nekako uručivao B. TASKOVIĆ. Kažem, taj drug, koga
se imena ne mogu da setim, i ako je znao da mi život
visi o koncu (BLAGOJE STANKOVIĆ) koga sam se imena

NOVKE VUKSANOVIĆ)

naknadno setila - kažem BLAGOJE se zaista nikada ni jednog momenta pokolebao da ne izvrši neku poruku koju smo mi dale, a isto tako da nam ne donese onu poruku koju su mu dali da nama prenese.

Obično bi jedna od naših drugarica donosila i uzimala sve ono što bi BLAGOJE DONEO iz grada. Znači, mi smo na taj način smo mi led probili, Znači, trebalo je pronaći neki način sa našim drugovima iz grada šta im treba javljati, a u stvari trebalo je uspostaviti kontakt sa muškim sobama, gde je potrebno uključiti i njih - odnosno vezu sa gradom. Znači, morali smo da se snadjemo tako da je u svakoj muškoj sobi bilo po nekoliko drugova koja je neka od nas poznavala, a oni su opet znali svoje ljude iz soba, tako da je ta veza i dalje probijena.

Znale smo danima da čistimo sobe ina taj način smo znale i htele da pronadjemo vezu sa drugovima iz sobe i da nekako ispostavimo isporuku. No, bez obzira na strah i slično, znale smo da organizujemo kontakt, odnosno da organizujemo ispraćaj za drugove koji bi išli za NORVEŠKU i NEMAČKU, tako da je ženska soba bila ta koja bi umela da organizuje ispraćaj. Mi bi smo onda dugovima davali od sebe džempere i sve što je trebalo, tako da smo odvajale od usta hranu i svakom transportu nešto dali da ima i seća se nas iz LOGORA NA CRVENOM KRSTU.

NOVK - VUKSANOVIĆ)

U svojoj velikoj drugarskoj odanosti prema drugoj, odnosno jedne prema drugoj u našem radu se povezivao čitav kolektiv i ako je teren u to doba bio više nego užasan.

Maja meseca 1941. godine došlo je smenjivanje komande logora, pod čijom upravu me ipak bio snošljiviji život u LOGORU. Došla je nova komanda logora, odnosno isp pravljam se - TU JE BIO ŽIVOT MNOGO NESNOŠLJIVIJI, tako da se je noću čuo vrisak a oni su upadali i tukli pendrecima i to kako su umeli i koga stigli. Udarali su pendrecima po glavi licu, grudima, nogama itd. Znači, nije se nikada ni jednog momenta znale vreme kada će upasti u sobu dali izjutra, uveče, za vreme ručka itd. Nama su bili teži krici koji bi noću depirali od drugova sa saslušanja u tihoj noći, nego li udarci pendrecima koje smo čule i videle svakodneвно u logoru. Stalno je po jedna od nas dežurala na prozor, kada je videl da u logor ulazi mali aute gde se dovlače LJUTE GUJE - NEMCI, noseći sa sobom spiskove za streljanje. Znale smo da će neke od nas prozvati odvojiti za koncetracioni logor u NEMAČKOJ, a više će prozvati i odvojiti za BUBANJ NA STRELJANJE.

Kako je sam logor oskudevao u hrani, to su najzad logorske vlasti dozvolile ponov prijem paketa, naravno uprava je logora imala za zadatak da izabere ono što je najbolje i najlepše. Ta dozvola je za nas značila

mного jer se tu nije toliko radilo o hrani, već o ceduljama koje su bile stavljane i podmećane na veš način u pakete. Tu se je ponovo dolazilo do novih vesti, ponovo su se javljale ideje o bekstvu, samo sada su se javljale mnogo intenzivnije. Neka dve do tri pobegnu iz logora, neka jedna pobegne, neka neprijatelj oseti da duh zatvorenika živi i pod najačim terorom, odnosno neka neprijatelj zna da smo spremne na sve i za sve.

BRANKO MILENKOVIĆ, šofer iz LEBANA i VLADA JOVANOVIĆ pekarski radnik iz VLASOTINACA. Oni su dobri drugovi i odani. Znači, treba sanjima razgovarati i reći im da izvide mogućnost za bekstvo preko žice koja se nalazi preko našeg klozeta i BUGARSKE KASARNE. Razgovaramo sa njima, tako da su se i oni sami nosili mišlju da beže, kada su posmatrali ogradu žica oko logora gde je najzgodnije pobeći, potom će da pokušaju da dobave nešto oružja ukoliko budu mogli. U sobi se već vrše pripreme i rade se za drugarice koje treba da beže puloveri. Spremajaju se čebad i panatlone, a gojzerice su date na opravku VIDAKU - pasjačkom partizanu iz TOPLICE, koji ima jednu drvenu nogu, a uglavnom radi kao slobodnjak. Njemu je takodje rečeno o bekstvu i on je bio spreman za bekstvo. Sa njim razgovaramo i njemu je jasno da on ne može zbog noge da preskače žicu i BEŽI. Poduhvat je težak, ali on ne odustaje spreman je na sve posledice, odnosno on se takodje priprema.

NOVKE VUKSANOVIĆ)

Žene koje nisu znale o bekstvu osećalo se, da su bile sve u isčekivanju nečega što treba da se desi.

No, ta nada je bila kratkog veka, jer kada su se spemili da beže drugovi i digarice isto je bekstvo osujećeno, tako da su sutra dan zatvorenici imali da vide prizor više nego strašan. Na sred dvorišta DANICE JOVIĆ videlo se telo u lekvi krvi i VIDAKA - invalida sa drvenom nogom. Kraj njih sav u krvi, ali još uvek ponosan na ovaj podvig stajao je BRANKO MILENKOVIĆ. P^o pogledu koje nam je BRANKO uputio bile smo svesne da je prezreo svoj život, ali da ipak nije rekao ni jednu reč. Dok smo svi stajale ukočene u stavu MIRNO, odjeknula su tri revolverska pucnja i BRANKO je pao mrtav pored svojih drugova.

NEMCI su nas terali da prodjemo deset puta pored palih drugova. Nama su se srca stezala od bola. Usne su nam se nemo micale, odatle smo utrače u svoje sobe i minutom čutanja smo odavale počast palim drugovima. Zatim smo polako između sebe razgovarale i rekle: "Ubilisu DANICU, VIDAKA I BRANKA, ali šta je sa NADOM, MILKOM i VLADOM - jer su i oni bežali. Da su i njih uhvatili sva ako bi ih ubili i prikazali nam leševe. Znale smo da skrivene nisu, a znale smo i to da je ceo logor pretražen. Znači ipak su uspeli da pobjegnu, a za nas bi bilo veliko olakšanje u celoj ovoj stvari. Na vidiku se pojavila zora, a mi još nismo zaspale.

Vrata se od sobe polako otvaraju i u sobu su bile ubačene dve žene, a kada smo ih pogledale bolje, to su bile MAJKA i SESTRA NADE TOMIĆ. Zračak NADE je sinuo - kada njih dovode, znači da je NADA USPELA da pobjegne. Saada je zora, a njih je troje pobjeglo oko osam sati uveče. Znači dosta je vremena prošlo nisu ih uhvatili, tako da su one slobodne.

NADINA sestra CVEANKA i majka DARA, naslućivale su da je po sredi bekstvo iz logora, jer su već preko cedulja bile upoznate, samo nisu znale kada će se to desiti. Nisu bile ni malo ožalošćene niti uhapšene, samo su bile zadovoljne kada im je NADA POBEGLA. Uhapšeni su i nadin OTAC IBRAT. Sada neka bude šta hoće, govorila bi STARA TOMIĆKA, kada je za dan- dva dovedena i MAJKA MILKE PROTIĆ, znale smo da su NADA, VLADA i MILKA uspele da pobjegnu, pošto ne bi njihove porodice hapšili kao taoce. Znači, u ovoj teškoj situaciji za nas je ovo bila više nego uteha. Troje je uspelo da pobjegne, a još kada je stara PROTIĆKA rekla da su joj pričali, dok još nije uhapšena da su MILKU i NADU videli u ODREDU, onda je osmah radosti prešao preko lica svih žena u našoj sobi.

Zatim, nastaju teški i užasni dani za sve nas u logoru. GESTAPOVCI upadaju svakog dana po sobama i tuku sve od reda. Mene mogu da tuku koliko hoće, govori prof. DOBRILA RAKIĆ, ali mi se srce steže i

hoću da vičem kada tuku našu decu. Zar BEBA, CACA, DUŠICA, MIRA i BRANKA - nisu još deca - kroz moje srce se javlja drugo srce svih majki koje nisu u mogućnosti da vi de šta s se sa njihovom decom radi.

Stara IGNJATOVIĆKA čija su dva sina pobinula u partizanima, a onda dovedena zajedno sa mužem i sinom, podnosi herojski sanama sve i kaže: "Kako bi ovi zveri izgledali kada bi takonekpred njihovim očima tukao njihovu decu - majke i žene, da li bi i oni mogli podneti to mirno"?

NOŽICA - penos razgovora drugarice NOVKE VUK ANOVIĆ sa kanala I na kanal II iste trake, dana 2. juna 1970. godine u njenom stanu.

NOŽICA - Drugarica NOVKA nam je pričala o zbivajama njima na CVR ENOM KRSTU i dalje nastavlja sa sećanjima iz tog perioda.

Kažem, svi su bili složni u logoru, tako da su naši drugovi znali da kažu - ja ne bojim ničega, jer bilo da je to metak u BUBNJU ili u ODREDU? to je sve važno je da se naša ideja ostvari govorio bi drugi i treći itd.

Sećam se da su jednog dana čuli se koraci, kada su se vrata otključala i ušla je straža, kada naj se izbacila iz ćelije, odnosno vezala LANCIMA u dvorište logora. Okretali smo se kako bi smo nešto saznali, ali smo samo čuli glas stražara koji je govoro "NAPRED+ - kapija se logora otvorila, a na

VUKSANOVIĆ)

nas ttroje koliko je bilo, povedeni smo s stanice CRVENI KRST, vezane u jedan vagon brzog voza na putu za BEOGRAD za logor na BANJICI.

Odlaskom iz logora sa CRVENOG KRSTA u Nišu, nit koji nas je vezao misli za drugarice koje su bile u CRVENOM KRSTU nije prekinut, jer sam danima mislila na one drugarice koje su u LOGORU ostale. Recimo, danima sam mislila na STAMBOLIĆKU, koja su upoznala u LESKOVCU 1941.godine. DOBRILA je bila jedna tiha i skromna žena i stvorenje koje je moglo da svakog razume i svakome pomogne a koja je bila KOMESAR BABIČKOG ODREDA. To je bila jedna zaista mnogo pametna, neverovatno skromna, tako da je ista uživala ljubav svih drugarica u LOGORU i našoj sobi.

Poznato mi je i to da su DOBRILU STAMBOLIĆ nekoliko puta iz ćelije izveli u krug i pred svima nama koje smo bile postrojene tukli, tako da je po lo sati i više stajala dosta dugo na suncu i tek onda onako ispremlaćeni i umorni je vraćali natrag u ćeliju kako bi nastavili sa tučnjavom.

Drugarica MILICA ŠUVAKOVIĆ je zaista uživala velike i nepodeljene simpatije svih nas u sobi, tako da je ona bila po svom , stavu, po svojoj plemenitosti i po svom razumevanju po svemu oličenje dobrote i ljudskih normi.

Ona je bila u trudnoći i kada je već prilično bila u trudnoći, odveli su je u bolnicu, gde se

NOŠICA - Drugarica NOVKE VUKSANOVIĆ)

porodila i ostala posle porodjaja 10-15 dana, tako da su je onda sa detetom doveli u našu sobu. Mi smo tome detetu dali ime ŽELIMIR. Jednog dana je došao sveštenik sa dvema gospodjama iz Niša a to su bile članice nekog dobrovoljnog društva koje su htele da uzmu to dete - uzeli su ga, dete je preneto u BOLNICU, a kasnije je došla (po saznanju) Mili cina sestra i odvela ga u ZEMUN gde ga je i odgajila.

U logoru znam da su postojali psi, ali neznam da li je svaki NEMAC imao te pse, da li su to bili lovački ili drugi psi, takodje mi nije dosta poznato. Znam da kada smo iznosili KIBLE radi prosipanja u klozet ukoliko ideš polako onda te NEMAC udara pendrekom, ukoliko malo brže, onda psi skaču na tebe, tako da sam čula da su ti psi znali da kidaju po parče odela sa looraše kada bi trčali ok logora - pa čak i parče mesa. To su bili psi, koje su oni naučili da kidanje tela zatvore nika - odnosno psi koji suza te specijalno obučavani.

Za Muzej u Mišu prilažem dugmeta od drveta i konca za MUŠKE košulje, koje je takodje rad logoraša sa BANJICE. Prilažem maketu - sliku BANJICKOG LOGORA, koje je radio logoraš RATKO VUKIČEVIĆ, još dok nije streljan. Takodje dajem sliku - terbice rad NARODNOG HEROJA DJUKE DINIĆ - koja je drugarica FILIPA KLJAJIĆA, a koja je povezana sa MIŠOM, pošto je tamo jedno vreme partijski radila i sliku preživele iz AUŠVICA, rad akademskog vajara VIDE JOCIĆ, koja je takodje bila u LOGORU u AUŠVICU.

INTERVJU JE U NEMAČKE
LOGORU

NOŽICA - Drugarica NOVKA nam je opisala život u LOGORU na CRVENOM KRSTU i BANJICI, zbog čega se DRUGARICE NOVKA zahvaljujem na datoj izjavi, koja obiluje materijalom koji je do sada nama bio nepoznat, odnosno dati su podaci o pojedinim logorašicama, o kojima ranije nije bilo reči.

NAPOMENA - NOVKA. Dopunjavam svoju izjavu izjavu u vezi grupe žena iz LESKOVCA, a koje su se nalazile u NIŠKOM LOGORU.

Ne bi mogla nikako da predjem a da ne pomene devojkku HEROJA i predratnog part. radnika JELKU STEFANOVIĆ - JELČE, koja je bila tkačka radnica, a koja je pre rata pripadala pokretu. Dala je sve za pokret, uhvaćena u LESKOVCU, dovedena u NIŠKI LOGOR, gde je STRELJANA početkom 1943. godine. Sa njom je bila i njena sestra, a koje nisu nikoga odale, niti pak ni reči rekla. Mislim da se je zvala RADA (nisam mnogo sigurna).

Takođe moram da pomenem va mladića koji su bili učenici LESKOVAČKE GIMNAZIJE odnosno STUDENTI I GODINE, dovedeni su u CRVENOM KRSTU, a zatim STRELJANI NA BUBNJU.

U NIŠKOM LOGORU je jedno vreme bila i VIDA NERANDŽIĆ, koga je posle puštena, koja je tada bila domaćica iz LESKOVCA, sada je službenik koja je ostal a živa i NOSI OC JE SPOMENICE.

SVOJERUČNO PISANA IZJAVA
VUKSANOVIĆ NOVKE, PREDRAT-
NOG ČLANA KPJ.

INTERNIRANA JE U NEMAČKE
LOGORE

PRIMEPIO I OBRADIO NOŽICA
BRANKO, SPOLJNI SARADNIK
NARODNOG MUZEJA U NIŠU.

Daktilograf: PETROVIĆ MIRA-
NISIJAVA

VUKSANOVIĆ AKSE NOVKA, rođena 29. aprila 1915.
godine u ANDRIJEVICI, SR. CRNA GORA, od majke VIDOSAVE, rođj.
DRAGOVIĆ i oca AKSE, diplomirani pravnik. Živi u Beogradu,
ulica Toplički Vence broj 29.

DRUGI DEO

IZJAVA PREŽIVELE LOGORAŠICE - LOGORA
NA CRVENOM KRSTU U NIŠU 1941 - 1944
UHAPŠENA KAO ČLAN KPJ NA TERENU LEBA-
NA - SREZ JABLANIČKI.

VUKSANOVIĆ NOVKE

(51 stranica)

SADRŽAJ:

-Na prvoj stranici prethodne izjave

U logoru kod Crvenog Krsta u Nišu ostala sam sve do
kraja godine, kada sam oterana na BEOGRAD, prvo u Specijal-
nu policiju, a zatim kod Gestapoa, a najzad u logor na SA-
NJICU. U Niškom logoru bila sam u sobi broj 6. Tu soba se
nalazila na spratu i gledala je na jednu veliku poljanu, a
video se i put kojim su naši dragi i mili dolazili, da nam
odnesu pakete. Do naše sobe bila je takođe ženska soba broj
7. Tu su bile smeštene većinom žene toci, ali je bilo i
težna krivaca, po logorskom rečniku, tj. bile je žene, koje
pau zbog svoje pripadnosti pokretu bile u toj sobi.
Pričati danas posle 25 godina o rečima života u
logoru je vrlo teško. Na zato što su se te ratne tegobe
zahorivile (one se nikad ne mogu zahoriviti), već s toga,
što se čovek vraća u prošlost i u sve ono što je preživio.

a to je veoma teško. Bile su zaključane danju i noću. Izlazak
 IZJAVA DRUGARICE VUKSANOVIĆ a Prikupio i obradio NOŽICA
 NOVKE, DIPLOMIRANOG PRAVNIKA, BRANKO, SPOLJNI SARADNIK
 BIVŠE ZATVORENICE U LOGORU NA NEVAŠI, NARODNOG MUZEJA U NIŠU.
 CRVENOM KRSTU U NIŠU, SADA de od beđaljkave žije. a prikonate
 ŽIVI U BEOGRADU, TOPLIČIN VE- Daktilograf: PETKOVIĆ BRA-
 NAC BROJ 29. NISLAVA

na krstici, jer se izlazilo na partije, soba po soba, i to u
 pratnji stražara. O krstici ne bi trebalo ni govoriti, jer je
 bila ista kao i u svim ostalim zatvorima i logorima. Sani šo-
 zbaljak koj VUKSANOVIĆ AKSE NOVKA, rođena 29. aprila 1915. to,
 godine u ANDRIJEVICI, SR. CRNA GORA, od majke VIDOSAVE, rođj.
 DRAGOVIĆ i oca AKSE, diplomirani pravnik. Živi u Beogradu,
 ulica Topličin Venac broj 29. i sama posulje dovelo nas je
 a situacija Uхваćena na ilegalnom radu na terenu JABLANICE, da
 krajem 1941. godine. Od prvog dana ustanka radila ilegalno
 za NOP na terenu JABLANIČKOG i KUKAVIČKOG ODREDA, gde su se
 nalazila i dva brata, od kojih je jedan poginuo krajem 1943.
 godine na planini DEVETAKU u Bosni - VI ofanziva, a drugi je
 živ i nosilac je PARTIZANSKE SPOMENICE BORCA 1941. GODINE.
 Izvršena je blokada sela NOVE TOPOLE, gde sam se nalazila po
 zadatku, i u tom blokiranom obruču uhvaćena. Na tu je
 soba kolek Pre dolaska u Niški logor kod Crvenog Krsta bila u
 zatvoru u LEBANU, a zatim u zatvoru u LESKOVCU. sa s toga,
 što sam drug U logor na Crvenom Krstu doterana sam sa CVETOM
 DELIBAŠIĆ i grupom od oko 60 zatvorenika - seljaka, većinom
 iz sela PASJAČE, odmah po streljanju, koje je izvršeno u
 NIŠU, koliko se sećam 17. februara 1942. godine, što znači,
 da sam doterana 18. februara 1942. godine. sra sraog.

U logoru kod Crvenog Krsta u Nišu ostala sam sve do
 pokraja godine, kada sam oterana za BEOGRAD, prvo u Specija-
 elnu policiju, a zatim kod Gestapoa, a najzad u logor na BA-
 NJICU. U Niškom logoru bila sam u sobi broj 6. Ta soba se
 nalazila na spratu i gledala je na jednu veliku poljanu, a
 video se i put kojim su naši dragi i mili dolazili, da nam
 donesu pakete. Do naše sobe bila je takodje ženska soba broj
 7. Tu su bile smeštene većinom žene taoci, ali je bilo i
 žena krivaca, po logorskom rečniku, tj. bilo je žena, koje
 su zbog svoje pripadnosti pokretu bile u toj sobi. srači,
 gde se nalaz Pričati danas posle 25 godina o režimu života u
 logoru je vrlo teško. Ne zato što su mi se te ratne tegobe i
 zaboravile (one se nikad ne mogu zaboraviti), već s toga,
 što se čovek vraća u prošlost i u sve ono što je preživeo,

a to je veoma teško. Bile smo zaključane danju i noću. Izlazak samo kolektivni, kad se išlo u klozet, kojom prilikom su iznošene kible i umivanje jednom dnevno u baraci, koja se nalazila u dvorištu u blizini ograde od bodljikave žice, a prekoputa kasarni, gde su se nalazili Bugarski vojnici. Umivanje je bilo na brzinu, jer se izlazile na partije, soba po soba, i to u pratnji stražara. O hrani ne bi trebalo ni govoriti, jer je bila ista kao i u svim ostalim zatvorima i logorima. Sami čorbuljak koji nismo mogle da jedemo, bez obzira na glad. Uz to, dok se nismo snašle u početku, hranu smo dobijale u pljuvaonicama, i onda osećaj ogavnosti što se jelo sipa u pljuvaonice, a uz to samo lišće od kupusa ili zrna pasulja dovodilo nas je u situaciju, da jelo nismo mogle ni da pogledamo, a kamoli da ga još i pored toga jedemo. I tek onda, kada je logorska uprava dala odobrenje da zatvorenici mogu od svojih kuća da primaju pakete, život se malo poboljšao u logoru. Uz to, porodica naše drugarice iz teških dana tamnovanja, NADE TOMIĆ, svakodnevno je korpena celom logoru dostavljala hranu. Ponekad je Uprava logora dozvoljavala da nekoliko žena izidje iz sobe radi čišćenja klozeta, dvorišta i hodnika logora. E, tu je sobni kolektiv, koji se organizovao po grupama, odlučivao koja će drugarica koga dana izaći na rad. Ovo je uradjeno s toga, što ona drugarica, koja bi bila odredjena od strane sobne organizacije da izadje napolje da radi, morala da stupi u dodir sa drugim sobama, da prikupi novosti, kao i da pri tome prenese novosti, da ubaci hranu i cigarete u muške sobe, da ubaci vesti i da izvidi čitavu situaciju oko logora samog.

Sobni život smo organizovale tako, da je svakog dana po jedna od nas bila zadužena da priča nešto iz beletristike, ekonomske, sociologije. Držali su se pored toga i časovi iz istorije partije. Kolektiv je živio jednom dušom, sem dva-tri negativna tipa, koja su nam u ovome zagorčavala i onsko težak život. Neka glumica iz Niša - diletant, čije sam ime sada zaboravila, koja je ko zna kako i na koji način i preko koga znala za izvesne omladinke u Nišu, koje su radile za pokret, i to iskoristila da priča svašta i svačega u vezi toga. MANCIKA, pevačica, koja se slučajno jednom prilikom našla u PASJAČI, gde se nalazio štab odreda, tu je videla ljude iz odreda, mnoge simpatizere iz PROKUPLJA i sve ove prokazala gestapou, čiji je agent bila.

... i ...

No, bez obzira na ove gadeve i njihova svakodnevna tužakanja upravi logora, mi smo produžavale sa našim radom. Kada su odlazili muški transporti za NORVEŠKU i NEMAČKU, onda je ženska soba bila ta, koja je organizovala njihov ispraćaj. Skidale su žene sa sebe džempere i sve što su mogle, odvejale od usta hranu, te svakom transportu prilikom odlaska po nešto davale, a same ostajale i gole i gladne. Ovo je poznato svim drugovima koji su ostali u životu.

Meja meseca 1942. godine došlo je do smenjivanja tadašnje komande logora, pod čijom je upravom bio snošljiviji život. Došla je nova komanda logora, sastavljena od Gestapovaca i VERMAHTA. Noću se iz svih soba čuo vrisak i jauk. Upadali su Gestapovci svaki čas po sobama i tukli pendrecima sve od reda. Udarali su pendrecima po glavi, licu, grudima, po nogama. Više se nije znalo vreme kad će upasti u sobu; da li ujutru, u podne, za vreme ručka ili noću.

Ali noću je bilo najgore. Upadali su tada Gestapovci kao orlušina, po troje-četvoro, baterijskom lampom osvetljavali bi lica pospalih žena i tukli ih korbačima i pendrecima do besvesti. Nije više bilo izlaska na hodnik i dvorište radi čišćenja. Za vreme izlaska na klozet, koji se nalazio u dvorištu logora, žene su morale ići dve po dve u stroju. Ako ide laganije, pendreci pljušte po ledjima, ako krene brže, onda na tebe skaču psi. A, kako je tek ženama, koje pozadi nose prepune kible, za svaku prosutu kap nečistoće, onda slede udarci pendrekom po glavi i licu.

Trčanje oko logora, sa rukama na ledjima. To je bila svakodnevna pojava. A pužji skok koji su morale da rade i stare žene, kao stara IGNJATOVIČKA i druge. Kada je uhvaćen na bodljikavoj žici, prilikom bekstva, streljan je na očigled celog logora, odnosno na očigled svih zatvorenika, koji su bili postrojeni u dvorištu logora; BRANKO MILENKOVIĆ, šofer iz MEDVEDJE ili rudnika LECE u bivšem srezu Jablaničkom. BRANKO MILENKOVIĆ je streljan na očigled svih zatvorenika, a da nije proslovio ni jednu reč, niti odao i jednog zatvorenika, koji su znali za bekstvo. Inače, BRANKO MILENKOVIĆ, koji je rodom iz JABLANICE, bio je partizan JABLANIČKOG ODREDA od prvog dana osnivanja odreda.

Prilikom bekstva iz logora, kada su pobile NADA TOMIĆ i MILKA PROTIĆ, ubijeni su na samoj ogradi logora DABICA

JOVOVIĆ, mlada partizanka iz TOPLICE i VIDAK N. koji je imao jednu drvenu nogu i samo zbog toga nije mogao da preskoči bodljikavu žicu. Inače, prilikom ovoga bekstva pobegao je i VLASTA ŠTULAC, iz VLASOTINACA.

U maju mesecu 1942. godine ubijen je na tavanu logora TIHOMIR NIKODIJEVIĆ, student iz PROKUPLJA, sinovac narodnog heroja NIKODIJEVIĆA, zv. "TATKO".

Nosima smo slušale pucnje u dvorištu logora. To su zločinci ubijali u dvorištu logora, tek dovedene ljude. Nismo znale ko su ovi ljudi, jer ih nisu zadržavali u logoru. Čim bih ih doveli, odmah su ih ubijali u samom logoru. Ali smo po odelu, koja su se nalazila u dvorištu, kada bih ujutru odlazile na klozet, znale da su uhvaćeni partizani. Odelo je većinom bilo različito, poluseljačko i polugradjansko. Jednom smo čak videle u gomili takvog odela i šajkaču sa petokrakom zvezdom.

Između mnogih znam da su na BUBNJU streljani: JELKA RADULOVIĆ, iz ALEKSINCA; stara IGNJATOVIĆKA sa mužem i sinom; bila je taoc za sina i ćerku ZORU IGNJATOVIĆ, profesora, koja se nalazila od prvog dana ustanka u JABLANIČKOM PARTIZANSKOM ODREDU; Dr. VUČETIĆ, lekar iz KRUŠEVCA, pripadnik NOP od prvog dana ustanka; VULE N., prevnik iz KRUŠEVCA, ilegalni radnik NOP; TRAJKO DJORDJEVIĆ, student iz LESKOVCA, mladi Skojevac; mladi ŽUNIĆ, student iz LESKOVCA, član SKOJ-a; DOBRILA STAMBOLIĆ, učiteljica, politički komesar BABIČKOG ODREDA; MILICA ŠUVAKOVIĆ, urednica "ŽENE DANAS", član Partije; MILKA PROTIĆ, student filozofije, partizanka TOPLIČKOG ODREDA; NADA TOMIĆ, student Tehnike iz NIŠA, partizanka JABLANIČKOG ODREDA; ANETA ANDREJEVIĆ, učenica iz NIŠA; JELČE STEFANOVIĆ, radnica iz LESKOVCA, član Partije; ANA ŽILNIK, iz SLOVENIJE; BRANKA JOVANOVIĆ, iz NIŠA; BOSA DJURIC, profesor iz LESKOVCA, pripadnik NOP; UROŠEVIĆ JELA, iz PROKUPLJA; kao i mnogi drugi.

Oko 7. ili 8. februara 1942. godine grupa zatvorenika iz soba broj 13. i 14. koje su se nalazile u prizemlju logora, saznala je da se za dva ili tri dana, priprema veliko streljanje ljudi iz logora i da se spiskovi već u najveće preve. Drugovi su počeli odmah da se dogovaraju za bekstvo. U jednoj od tih soba nalazio se DUŠAN TOMOVIĆ, student iz KOSOVSKE MITROVICE i BRANKO BEGOVIĆ. Oni su se povezali sa drugovima iz drugih soba i odredili dan bekstva, s tim da se bekstvo ostvari, kad se bude izlazilo na klozet, koji se nalazio van zgrade. No, nameravano

bekstvo u kakazani sat nije moglo da se izvede zbog toga, što je neko od ljudi iz sobe broj 14 ovo dostavio Nemcima, koji su upotreбили veliku predostrožnost, i umesto da bekstvo bude izvršeno sutradan, ono je izvršeno dan ranije, kada sve pripreme još nisu bile do kraja završene. No, bez obzira na tu činjenicu, 105 drugova je pobjeglo, a na žici logora ubijeno je negde oko 55 drugova - zatvorenika.

koja je iz Napred sam navela i bekstvo NADE TOMIĆ i MILKE PROTIĆ, iz logora, kao i pegibiju BRANKA MILENKOVIĆA, DANICE JOVOVIĆ i VIDAKA N., kao i begstvo VLASTE ŠTULCA.

iz PROKUPIJU odvojenom spisku sam navela lica koja su bila zajedno sa mnom u mojoj sobi i koja su docnije dovedena u sobi. iz NIŠA; Iz Niškog logora prebačena sam u ćeliju zloglasnog RATNIČKOG DOMA, zatim u Specijalnu policiju, pa u Gestapovski zatvor u Aleksandrovoj ulici broj 5, a odatle u LOGOR NA BANJICI. Iz logora na Banjici oterana sam 28 juna 1944. godine u KONCENTRACIONI LOGOR AUŠVIC (logorski broj 82.315, utetoviran na podlaktici leve ruke, stoji i danas), a januara 1945. godine oterana sam u logor RAVENSBRICK, odakle sam pobjegla sa grupom drugarica i pridružila se Crvenoj Armiji aprila meseca iste godine.

Imam dugmeta od konca, koje mi je za uspomenu na logorske dane poklonio moj stari ratni drug, Narodni heroj DJUKA DINIĆ i kutiju od aluminijuma, na kojoj se nalazi slika logora na BANJICI, poklon druga iz logora na Banjici, RANKA VUKIĆEVIĆA, bankarskog činovnika, koji je streljan na Banjici, kao i DJUKA DINIĆ.

O meni su pisale mnoge drugarice iz ČESKE, POLJSKE, FRANCUSKE i BELGIJE. KIRSTEN BRUNVOOL, književnica iz NORVEŠKE posvetila mi je i knjigu u kojoj je pisala i o meni i teškim danima logorovanja u AUŠVICU. Knjiga se nalazi kod mene. OTO BIHALJI - MERIN, naš književnik u svojoj knjizi "Dovidjenja u oktobru" takodje je pisao o meni. Moji doživljaji su ocrtani kroz ličnost u knjizi "Jelena".

U mojoj sobi su bile sledeće žene - zatvorenice: NOVKA VUKSANOVIĆ "NOVA", diplomirani pravnik iz LESKOVCA; CVETA DELIBAŠIĆ, seljanka iz PASJAČE; JELKA STEFANOVIĆ, radnica iz LESKOVCA, streljana na BUBNJU 1943. godine; Dr. OLGA JELAČIĆ - JANEŽIĆ, lekar iz LESKOVCA; DUŠICA MUČALICA, učenica iz PROKOPIJA N., a koja vi drugovi pominjete u svojoj pisanju.

KUPLJA, VIDA DJUKIĆ, student agronomije, iz SVETOZAREVA; ANA HORVAT, student medicine, iz SKOPLJA; DANICA JOVOVIĆ, iz okoline PROKUPLJA, ubijena na žici prilikom begstva iz logora; VERA SOKOLOVA - MITROVIĆ, profesor iz PROKULJA, iz Niškog logora odvedena u logor na BANJICU. Streljana 1944. godine; DARA TOMIĆ, "tetka DARA", domaćica iz Niša, logorska majka, koja je iz dana u dan, bez obzira na opasnosti, skoro celom logoru donosila hranu; CVETANKA TOMIĆ, student iz NIŠA; BELA PROTIĆ, domaćica iz GORNJE KONJUŠE; BRANA LJUBIČIĆ, učenica iz PROKUPLJA; ANA ČOMIĆ, učenica iz LESKOVCA; JELISAVETA PIJADE, student medicine iz LESKOVCA; MILA JOCIĆ, student iz NIŠA; DOBRILA MILUTINOVIĆ, iz KURŠUMLIJE; GAJA MILUTINOVIĆ, iz KURŠUMLIJE; DANA NIKOLIĆ, iz KURŠUMLIJE; ZAGORKA NIKOLIĆ, iz KURŠUMLIJE; ANICA MILIČEVIĆ, iz KURŠUMLIJE; ZAGA STEVOVIĆ, iz ALEKSINCA; MILICA STOJILJKOVIĆ, iz NIŠA; DARINKA SPASIĆ, iz KURŠUMLIJE, streljana 1944. godine; ZORICA ILIĆ, učenica Učiteljske škole iz NIŠA; STANKA ILIĆ, poštanski službenik iz NIŠA; UROŠEVIĆ JELA, iz PROKUPLJA, streljana 1944. godine u Niškom logoru; BOSANKA VUKOVIĆ, iz NIŠA; DJORDJEVIĆ RADOJKA, iz PROKUPLJA; VIDA NERANČIĆ, iz LESKOVCA; MIRKA SAVIĆ, iz NIŠA; JELKA RADULOVIĆ, iz ALEKSINCA, streljana na BUBNJU 1942. godine; ANA ŽILNIK, radnica, rodom iz SLOVENIJE. Streljana na BUBNJU 1943. godine; Stara IGNJATOVIĆKA, domaćica iz NIŠA. Streljana je na BUBNJU 1943. godine, zajedno sa sinom i suprugom; MERI PETROVIĆ, majka MIJE Francuza, bila je u Niškom logoru zajedno sa mužem i dva sina: PJEROM i DANETOM; BUMBUREVIĆ N., učiteljica iz okoline SVRLJIGA; U našoj sobi bila je kratko vreme i žena Dr. SREDOVIĆA, lekara iz BEOGRADA, sa tri ćerke, od kojih su dve iz njegovog braka sa jednim JEVREJINOM streljane zajedno sa njom u logoru na sajmištu u ZEMUNU, a SREDOVIĆEVA ćerka iz njegovog braka sa SRPKINJOM ostala je u životu. Sem toga, kratko vreme sa nama u sobi bila je i grupa žena JEVREJKI, dovedena iz raznih mesta Srbije, a najviše iz ALEKSINCA, PIROTA, ZAJEČARA i VRNJAČKE BANJE. Sve one su jednog jutra odvedene iz naše sobe u nepoznatom pravcu. Verovatno da su odmah odvedene na streljanje. Samo gde su streljane, o tome nismo mogle nikako i ništa da saznamo.

Isečak iz memoarske gradje, koji se odnosi na BLAGOJA N., a koga vi dragovi pominjete u svome pismu:

Obrazujemo u sobi jedinstven kolektiv od svih naših žena, s tim, što on deluje kao jedna celiga, samo su žene po krajevima, odakle su uklopljene u manje kolektive. Logorska hrana koja je ježiva i koja se i pored strasne gladi ne može jesti, dopunjuje se hranom koju dobijaju žene iz PROKUPLJA i NISA u paketima. Pored toga, porodica naše drugarice NADE TOMIĆ šalje dosta hrane, tako da je naša ženska soba postala centar za dodelu hrane i drugim sobama.

Ovaj naš kolektiv nije obrazovan samo radi ishrane, već i radi povezivanja u cilju organizovanog političkog delovanja, kako u samom logoru, tako i radi povezivanja sa gradom. Tražim izlaz i mogućnost veze sa gradom. Savetujemo se kako i na koji način da stvorimo tu mogućnost.

Jednog dana naredjeno je od strane uprave logora da iz sobe izađe pet žena, oriba hodnike i počisti dvorište. Po dogovoru izašlo je nas pet. Već u sobi smo se sporazumele koje će šta da radi kad izađemo napolje. Ja sam imala zadatak da razgovaram kroz ključaonicu sa muškim sobama, da od drugova primim poruke i da te primljene poruke i cedulje predam dalje. DOBRILA STAMBOLIĆ je trebala da pazi da nas straža ne primeti. NADA TOMIĆ, MILKA PROTIĆ i DUŠICA MUČALIĆA trebale su da paze, kad čiste dvorište, na dolazak kola iz NISA, kojima je donošen hleb u logor i ostale namirnice i da pokušaju da uhvate vezu sa čovekom koji je vozio ova kola.

Čim su kola sa hranom, koja je vozio BLAGOJE N., stigla u dvorište logora, NADA, MILKA i DUŠICA su pritrčale kolima i počele da skidaju hranu, odnosno MILKA i DUŠICA su skidale hranu, a NADA TOMIĆ je stupila u razgovor sa BLAGOJEM i zamolila ga da je poveže ne samo sa kućom, nego i sa drugovima. BLAGOJE je bez reči prihvatio uloge ove, iako je unapred već znao da mu samo zbog jedne cedulje ode glava.

Već toga prvoga dana mnoge poruke zatvorenih drugova odneo je BLAGOJE na odredjene adrese. I tako je to išlo danima. Poruke su izbacivane iz logora preko BLAGOJA, te tako tim putem stizale na odredjena mesta.

BLAGOJE je isto tako iz grada u džakovima donosio poruke. Prilikom donošenja hrane u logor, BLAGOJE je skretao pažnju drugovima ili drugaricama koje su skidale džakove, da

paze na odredjeni džak, jer se tu nalaze poruke.

DODAJEM: Da za sve vreme dok sam se ja nalazila u logoru kod Crvenog Krsta u Nišu nije bilo dana, a da BLAGOJE nije učinio neku uslugu nama logorašima. S toga smatram, da za ovakav njego rad, koji je u stvari bio veoma aktivan i organizovan, a krio u sebi veliku opasnost za život, zaslužuje da mu se taj rad i prizna u dvostrukom trajanju. Čini mi se, da mnogi drugovi počinju da zaboravljaju rad ovih ljudi.

LOGOR NA BANJICI

Odmah po ulasku okupatora u našu zemlju, aprila 1941. godine, izdajnici naših naroda koji su stupili u službu neprijatelju - zajedno sa njim, osnovali su na mestu gde su nekad bile konjičke kasarne - LOGOR NA BANJICI, koji je postao užas i strava za sve koji su slušali šta se u njegovim mračnim sobama odigravalo sa uhvaćenim borcima za slobodu.

Kroz Banjički logor prošlo je hiljade - hiljade uhvaćenih boraca za slobodu, ljudi i žena. Malo je ostalo živih, većina je streljana.

Ova zabeleška je jedan od dokumenata. Pisana je uoči streljanja jedne grupe žena. Ništa tu nije izmišljeno. Sve je tu zapisano krvlju, onako kako se događaj odigravao. Tu nema sentimentalnosti. Smrti se gledalo u oči realno svakoga dana. Danas sam na redu za streljanje ja, sutra ćeš biti ti na redu za streljanje. Nikada ni jedna suza nije pala. Pesma se prilikom odvodjenja na streljanje orila. Pesmom se prkosilo neprijatelju i smrti.

Izvodjene su vezane lancima na streljanje mlade devojke, skoro deca, - još su im tela krasile djačke kece-lje, još su im se pletenice vile niz ledja. Bilo je tu mladih studentkinja, mladih radnica i seljanki, mladih lekarki, pravnicu, profesora i starica - majki.

Malo je ostalo živih. Ali i ono što je ostalo, dovoljno je da ispriča strašnu odiseju o tome, kako su živele te mlade devojke, mlade žene i starice - majke u kući užasa i smrti - BANJICI. Kako su pretučene, gladne, gole i bose, stojički podnosile sve tegobe teškog tamnovanja. Kako

Mi jedna zuzo. Osmeh na licu kvasi ova mlada bića. su pomagale jedna drugoj, slale oskudnu hranu iz jedne sobe u drugu. Kako su se i pod ovakvim uslovima radovala dečjim crtežima i pismima pisanim njihovim ručicama, a koji su bili ubačeni u paketima. Kako su se radovala svakoj dobroj vesti koja bi na na koji način prodrila u logor.

Ovde u logoru se čekala svakoga časa smrt, a ipak čekala se i sloboda. I pod ovakvim uslovima nismo eklonule, iako nas je smrt svakodneвно kosila. I smrti i naprijateljju smo prkosile.

I evo gde maja meseca 1943. godine u sobi broj 13 u podrumu BANJIČKOG LOGORA u 5 časova popodne vodimo čovečanske razgovore - razgovaramo o smrti a u intimnim mislima čekamo slobodu.

I evo gde drugarica, koja izviđja na prozoru, javlja da su došli kamioni i doneli lance za vezivanje i spiskove za streljanje. I samo jedan trenutak i mi smo spremne na smrt. I oprostile smo se jedna od druge toplo, drugariski. Ko zna koja će od nas u toku noći biti odvojena za streljanje.

Završeni su pozdravi i izvršene poruke ako koja ostane živa, a onda se prešlo na redovan tok života u sobi.

Priča se oдавno o očekivanom mesecu maju koji je došao i o suncu, kao i o slobodi. Priča se o drugovima i borbi - priča se o svemu čega smo željne. Živote smo prežalile. O životu se ne priča.

LOGOR BANJIČKI je obavijen tamom. U njemu vlada mir. Sprema se strašna oluja. Lekar koji obilazi sobe svakoga dana, rekao je tihim glasom: "Danas je, deco, težak dan." Znamo šta to znači. Bitće streljanje.

Opipavamo dalje, osluškujemo. DJUKA DINIĆ javlja iz srednje sobe: "Odveli su noćas iz naše sobe evet mladosti, odveli su 24 drugarice." Sa pesmom su pošle. Eto ih u sobi broj 10, još pevaju, sve imaju crvene mašne u kosi. Osluškujemo i raspeznajemo glasove milih i dragih drugarica.

Eto dželata i na našim vratima. Lupaju, otvaraju vrata i izvode dosta žena. Izvode i ljubimicu naše sobe, malu BRANKU DINIĆ. Izlazi BRANKA sa osmehom na usnama i prkosnim pozdravom, odlaze i druge sa osmehom i poslednjim ZDRAVO.

Ni jedne suze. Osmeš na licu krase ova mlada bića. Vezuju ih lancima i udaraju, ove mlade devojke i žene pevaju i bacaju parole. Pesmom prkose smrti i neprijatelju, kliču slobodi i pobjedi.

To su bile žene HEROJI. O njima, ženama zatvorenica iz logora na BANJICI, mogli bi čitavi tomovi knjiga da se napišu. Ovo je samo jedan detalj o ~~skradanijax~~ stradanjima na Banjici.

Uoči jednog streljanja

Nalazimo se u sobi broj 13 u podrumu BANJIČKOG LOGORA. Pet sati je popodne. BRANKA leži pored mene i priča mi o odlasku u odred u okolini ZAJEČARA i KNJAŽEVCA. Priča mi o odredu i ljudima u njemu. O LJUBI NEŠIĆU (LJUBA NEŠIĆ, student prava iz ZAJEČARA. Rodjen 1915. godine u ZAJEČARU. Član OKRUŽNOG KOMITETA PARTIJE. Jedan od organizatora ustanka u Negotinskom kraju i Zaječaru. Poginuo u borbi u selu SIKOLI kod ZAJEČARA, krajem 1941. godine. Narodni je heroj), o DJORDJU SIMBONVIĆU (SIMBONVIĆ DJORDJE, pravnik iz ZAJEČARA. Isto tako jedan od organizatora ustanka u Zaječaru i okolini. Predratni član KPJ. Uhvaćen u selu PODGORU i obešen u ZAJEČARU 27.IX.1941. godine. Narodni je heroj), o borbama oko sela IZVORA.

BRANKA priča polako i osvežava likove tako intenzivno, da se stvarno pred mojim očima radjaju likovi i nižu događaji jedan za drugim od početka stvaranja odreda, pa sve do BRANKINOG hvatanja. "Sve mi izgleda - govori mi BRANKA, da ja te ljude neću više nikada videti."

Zašto? - pitam je. "Pa eto, ni sama neznam, ali mi se tako nešto uvrzlo u glavu, da mi izgleda da će to biti tačno."

Ja pričam o JABLANICI - o starom ocu koga sam ostavila u zatvoru u LEBANIMA, o braći koja se nalaze u odredu - pričam o demonstracijama na fakultetu i o pogibiji MIRKA SRZENTIĆA. Priče se nadevezuju jedna za drugom.

U jednom momentu i BRANKA i ja pogledasmo sobu. I ostale žene su na svojim mestima, pokriveno ćebadima, leže i pričaju polako, sem nekih, koje se kreću po sobi. ROSA iz "TERAZISKOG KOLEKTIVA" (Članovi "TERAZISKOG KOLEKTIVA": NOVKA VUKSANOVIĆ, pravnik iz LESKOVCA. Pozadinski borac JABLANIČ-

KOG PARTIZANSKOG ODREDA od 1941. godine. Na ilegalnom radu uhvaćena u JABLANICI 1942. godine. Bila po zatvorima u LEBANU, LESKOVCU, NIŠU, NA BANJICI U BEOGRADU i u koncentracione logore: OSVENCIMU - "AUŠVICU" i RAVENSBERIKU), odvaja hranu iz paketa za ostale kolektive, uz to odvaja hranu za muške sobe i bolesne, koji leže u ambulanti. Danas je sredi, došli su paketi. Većina žena je iz unutrašnjosti. Njihovi nisu mogli da dodju i donesu hranu. ROSA se zamislila, kako će izvesti deobu hrane.

MARA DUDIĆ razgleda mali crtež radjen rukom njenog sina ili ćerke. U tom crtežu njena sestra ANA uvila je malo sira. Mislim kako se samo ANA setila da i taj dečji crtež ubaci u paket. Osmejak tihe sreće zbog ovog crteža ogleda se na MARINOM licu. MILA KARADŽIĆ sedi na svome uobičajenom mestu kraj vrata, osluškuje šta se u hodniku dešava i štrika.

BULA je ustala sa mesta i po prethodnom dogovoru sa svojom zaovom SAVETOM traži da ona lično pregleda svoj paket. Hoće BULA da vidi da u hlebu ili nečem drugom nije sakrivena kakva cedulja ili cigareta. Već nekoliko puta uspeli su njeni ukućani da u hranu ubace cedulju i cigare. Ali ovoga puta nema ništa.

VUKA po starom običaju stražari na poslednjem prozoru koji se nalazi kraj kible i osmatra šta se dešava na kapiji logora - ko ulazi, ko izlazi iz logora; da li dovode nove zatvorenike. Gledam je kako sve više propinje na prozor, viri još više. (VUKA ŽIVKOVIĆ, učenica iz KRUŠEVCA. Član SKOJ-a od 1941. godine. U ilegalnom radu pala 1943. godine u KRUŠEVCU. Doterana u LOGOR NA BANJICI, gde je ostala do juna meseca 1944. godine, kada je oterana za koncentracione logore AUŠVIC i RAVENSBERIK. Nosilac je PARTIZANSKE SPOMENICE BORCA OD 1941. GODINE.).

Žene, govori VUKA, - veća vrata logora se otvaraju, evo jednog automobila, evo još jednog i još jednog.

Čutite žene, uzdrhtalim glasom nastavlja VUKA, iza automobila izlaze DRAGI JOVANOVIĆ, RADAN GRUJČIĆ, BEČAREVIĆ, i još neki, koje ne poznajem. (DRAGI JOVANOVIĆ, upravnik grada

napolje!"

BEOGRADA, RADAN GRUJUČIĆ, BOŠKO BEČAREVIĆ, VITAS, činovnici Specijalne policije - izdajnici naroda, izrodi koji su mučili, batinali i ubijali zatvorene borce za slobodu svoje zemlje. Učestvovali su i u streljanju).

Gle! iz kola skidaju konopce i žice. Nazdravlje žene, ujutru će biti opet odvodjenje na streljanje.

Ma pogledaj bolje VUKO, možda ti se to samo učinilo, viknule su skoro sve žene i prenule se iz pričanja.

Ne, ovo je sigurno, govori uzbudjenim glasom VUKA i polako silazi se osmatračnice, videćete noćas ili izjutra kad počnu da vode na streljanje. Nikad džabe nije došla komisija u logor i to sa konopcima.

Zavladala je trenutna tišina. Odjednom, kao odgovor na događaje u logoru, sve žene su skočile sa svojih mesta, došle do sredine sobe, zagrlile se i zapevale.

"Tiranine prokleti, mi se ne damo, kroz borbu se čeličimo i ne klonemo."

Posle ove pesme sve smo se vratile na svoja mesta iz soba sa sto (100) žena zatvorenica dobila je svoj svaki-danji izgled, samo sa nekim iščekivanjem.

U 7 časova uveče puštene smo na klozet. Prolazimo mračnim i uzanim hodnikom, kradinice zavirujemo kroz ključaonice u muške sobe. Tamo je tišina. Znači, nije im poznato da je danas došla komisija i donela spiskove za streljanje i konopce.

Lupamo im na vrata i saopštavamo ovu vest. Odgovoraju nam da znaju za ove, ali da su tokiko navikli na ovakve događaje, da ih to više ne uzbuđuje. Istina, žao im je života, kao i činjenice što neće dočekati pobeđu za koju su se borili, ali što mora biti, neka bude. I druge sobe isto tako, znaju samo ono što i naša soba i ništa više.

Za 10 minuta vraćene smo u sobu. Skoro celu noć smo provele u razgovoru o onome što će se nepobitno desiti. Često smo u toku noći osluškivale na vratima, ali ništa nismo čule. Sredjivale smo svoje stvari, uručivale pozdrave svojim i čekale!

U 4 sata izjutra, ključar LALA lupio je svom silinom svoje žandarske čizme u naša vrata i viknuo: "Žene,

napolje"! U sobi broj 38. Očekujemo. Šta to svaka od nas misli. Svaka je izjurila iz sobe. Izvidjamo ponovo po okolnim sobama - ništa. Sve se utajilo.

U sobi broj 38 - gde se nalaze drugarice prve i druge kategorije, kako ih je obeležila Specijalna policija, nikog na prozoru. Znači, nešto se i u toj sobi dešava. Da nisu sve drugarice izveli u toku noći iz sobe i odveli na streljanje ili je budnost zbog streljanja pojačana, pa ne može ni jedna da se pojavi na prozoru i da nam prstima da znak, šta se to kod njih dešava. I tek u neko doba pojavila se na ~~pro~~ prozoru sobe drugarica DJUKA DINIĆ (DJUKA DINIĆ, radnica iz BEOGRADA. Prvoborac RADNIČKOG POKRETA. Na ilegalnom radu uhvaćena u BEOGRADU. U policiji, iako izmrcvarena i prebijena, nije rekla svoje pravo ime. Streljana na BANJICI 25.V.1943. godine pod lažnim imenom MIRJANA OBRADOVIĆ. Drugarica FILIPA KLJAJIĆA - Narodnog heroja, proglašena je takodje za Narodnog heroja), i na prstima pokazala nam, da su u toku noći iz njihove sobe izveli 24 drugarice. Izveli su i JELENU ČETKOVIĆ i KRISTINU KOVAČEVIĆ (KRISTINA KOVAČEVIĆ, radnica iz BEOGRADA. Uhvaćena na ilegalnom radu u PROKUPLJU 1942. godine. Premlaćena u policiji u PROKUPLJU, zatim sprovedena u logor u NIŠU, a odatle NA BANJICU. Streljana na JAJINCIMA 15.V.1943 godine) i DRINKU PAVLOVIĆ (DRINKA PAVLOVIĆ, učiteljica. Uhvaćena kao prvoborac u okolini KURŠUMLIJE. Doterana prvo u policiju u NIŠU, a odatle sprovedena u LOGOR NA BANJICI. Streljana na JAJINCIMA 15.V.1943. godine) i NADU i VERU DJOKIĆ i SLAVKU i još mnogo drugih. Eto ih u 10, zar niste čule njihovu pesmu: "SMRT FAŠIZMU KRVAVOME" i "SINI JARKO SA ISTOKA SUNCE". I zaista duž hladnog podrumskog hodnika, do nas su dopirali zvuci ovih pesama. Raspoznajemo glasove, to je JELENIN glas, to NADIN, to VERIN.... Ovo je opet glas NADE DJOKIĆ - glas moje voljene NADE. E Pesma iz desetke je sve življa, glasovi sve odlučniji. Drugarice određene za streljanje polaze na JAJINCE, prkoseći smrti i šaljući poslednje pozdrave borbi, drugovima i domovini. Njihova pesma krepi ostale, daje potstreka, uliva čvrstinu kod ostalih.

U dvorištu nikoga. Ni jednog slobodnjaka da prodje i reč da kaže. I dok smo mi, na sve moguće načine, svojstveno samo nama logorašima, pokušavale da saznamo koga su još izveli i koliko će biti streljano, čuo se glas ključara: " U sobu"!

U sobi tajac. Očekujemo. Šta to svaka od nas zna. Svaka je svesna. Ni jedna se ne podaje tuzi. Svesno su drugarice pošle u borbu i čvrsto podnose sve. LOGORA svakog minuta

I dok mi iščekujemo šta će dalje biti, duž hladnog i uzanog hodnika, čuju se koraci i škripa. Već su drugarice na vratima - izvidjaju. Javljaju. Otvorila su se vrata sobe broj 12. Ali nema vike, - nema uzvika. Izlezi brzo, spremaj stvari. Ponovo škripa, ponovo koraci, otvaraju se vrata sobe broj 16. Sa vrata naše drugarice javljaju. Ništa se u hodniku ne čuje, nema koraka, nema vike.

Odjednom zastoj pred našim vratima. Drugarice su na svojim mestima. U sobi mrtva tišina. Na našim vratima podiže se teške gvozdže, otključavaju se vrata. Unutra sa strašnom vikom upada po zlu poznati ključar LALA i za njim doktor PIJADE. Doktor PIJADE po običaju obilazi sobu svakoga jutra. On je bled. Nema na njegovom licu onog tajanstvenog i milog osmejka, koji mi tako dobro znamo da protumačimo. "DECO, DOBRO je sve, NE PLAŠITE SE", kao da nam kaže taj njegov osmejak.

A jutros, duboke su bore načinile trag na njegovom licu. Njegove usne šapuću nemo: "DNAŠ JE, DECO, TAKO TEŽAK DAN". Mi već znamo to šta znači. Dovoljno je to. Čekamo da doktor i ključar izidju. Najzad smo same u hladnim podrumskim zidinama BANJICE.

Što je strašna ta prva jeziva tišina. Ali, to je samo momenat. Onda se jedna po jedna od drugarica počinje da sprema i polake prilazi drugarici s kojom je najintimnija i nalaže joj: "Znaš, ako mene odvedu, gledaj i izbeci napolje moju cedulju, da znaju da sam streljana - poginula. I znaš, pozdravi ih - reci im da sam hrabre pala, jer ti i same vidiš da se smrti ni jedna od nas ne boji, a to će za njih biti uteha, da smo pale kao ljudi."

U sobi, na licima svih naših drugarica vidiš odvažnost. Ni jedna se ne podaje tuzi. Poruke su izvršene, prelazi se na redovan tok života u sobi, pesme, priče, diskusija po nekom važnom problemu i iščekivanje, koje je danas na redu za streljanje. Ne vidi šta oni nose, običli sve, pa tek onda sa puno smisla rekli: "Neka se ta i ta spremi, naravno sa stvarima, ići će na rad". Kao da mi nismo znale š gde sve to vodi, te pro-

I dok se u našoj sobi prešlo na redovan tok zatvoreničkog života, dotle u dvorištu BANJIČKOG LOGORA svakog minuta pristižu sve novi i novi kamioni i blinde i blinde i vode na JAJINCE. Po hodnicima odjekuje bat koraka i uzvici: "BRŽE SPREMAJ STVARI I IZLAZI NAPOLJE KOMUNISTIČKA RDJO"! - I dok jednu grupu svlače u hodniku podruma, dotle oni koji su taj posao obavili, vezanih ruku pozadi lancima, samo u donjem vešu, bosi penju se u kamione i blinde. I dok ih stražari kundacima udaraju, bacaju parole: "ŽIVEO SSSR", "ŽIVELI PARTIZANI, ŽIVELA KPJ", pevaju pesme, pljuju u lice krvoloku i izdajniku VUJKOVIĆU (VUJKOVIĆ, zloglasni agent Specijalne policije, a docnije upravnik logora BANJICE. Učestvovao u svim mučenjima i batinanjima zatvorenika u policiji i logoru na BANJICI. Isto tako učestvovao u svim streljanjima zatvorenika).

No, krvoloci ne vrše odvođenje na streljanje odjednom iz sobe. Imaju oni svoj metod za mučenje - kako oni misle da je to mučenje. Upadaju oni za vreme odabiranja za streljanje po desetak puta u sobu, tražeći tu i tu, toga i toga, iako dobro znaju da se ta drugarica ili taj drug nalaze u drugoj sobi.

Odjednom, spolja ženski piskavi povici: "ŽIVEO - o-o-o, SMRT FAŠIZMU KRVAVOME? POBEDA JE NAŠA"! I dok smo mi sa napretnutom pažnjom slušale pesmu i parole drugarica, koje su u tom momentu izvodili iz desetke na streljanje, prekida nas jaka lupka na vratima naše sobe i ulazak u sobu KRIGERA (KRIGER, Švaba iz INDŽIJE, pomoćnik upravnika logora. Krvolok, ubica, koji je svakodnevno batinao i mučio zatvorenike. Učestvovao u svim streljanjima zatvorenika), ŠVABE iz INDŽIJE. Sa spiskom u ruci ulazi KRIGER u sobu, da bi mu se kroz par minuta pridružio i VUJKOVIĆ sa satanskim osmehom na licu. I dok bi sve drugarice sa rukama opuštenim niz telo stajale pored svojih mesta, pred svakom bi zastali, zagledali joj se duboko u oči, kao da bi hteli da reše zagonetku, pita li se ta i kako se oseća, iako su dželati dobro znali, da ih svaka gleda sa puno prezira i mržnje.

I tako bi po tri puta uzastopce, sa spiskom u ruci, da se jasno vidi šta oni nose, obišli sve, pa tek onda sa puno cinizma rekli: "Neka se ta i ta spremi, naravno sa stvarima, ići će na rad". Kao da mi nismo znale gde sve to vodi, te pro-

zvane odlaze i kao da u momentu kad bi proživali drugarice za streljanje, nisu spolja dolazili uzvici drugova. Mala BRANKA DINIĆ, iz KRAGUJEVCA, sa osmehom na usnama, viknula je kad su je proživali: "Znamo gde idemo, dželati, smrti se ne bojimo, naši drugovi će nas osvetiti i dobro znajte, pobe-da je naše!" "Moje stvari podelite drugaricama koje nemaju ništa, a vama drage moje drugarice, ZBRAVO". I poslednji put neka za-bruji moja omiljena pesma "SINI JARKO SA ISTOKA SUNCE". Sa pe-smom i ćuškom u ledja izašla je mala BRANKA. Izašle su i druge prozване na streljanje. U sobi mrtva tišina. Kao da je odlazak drugarica odneo nešto od nas što smo ostale. Odveli su ih - od-veli. Do pre par minuta mi smo zajedno delile poslednju mrvicu, poslednje misli i želje bile su zajedničke. U ovom momentu izgle-da nam kao da se i naš život rasplinuo njihovim odlaskom. Izgleda nam, da su dželati odvođenjem naših drugarica i drugova otkinu-li po jedan deo tela nas samih. U sobi je mrtva tišina. A onda uzvik "POČAST" i bolni glasovi pevaju: "VI PADOSTE ŽRTVE...." Hodnicima logora odjekuje i dalje bat, i dalje se čuje škripa i otvaranje vrata, i dalje vode. Na pitanje - DOKLE ĆE DA VODE?, nema odgovora za sada. Ali sutra - znaće se koliko su danas odve-li. Znaće se koliko je života danas palo - koliko hranilaca, ko-liko boraca, koliko uzdanica, koliko poleta. Cifre svakog dana rastu. U logoru po mračnim i hladnim sobama život i dalje teče. Brojno stanje u logoru je skoro uvek isto. Jedne odvođe, druge dovođe, da bi i njih odveli i druge doveli. Fizički kloneš, ali duhovno jačaš. Ova borba, patnje, stradanje, muke, čeliče nas i tako očeličeni živimo po mračnim sobama, očekujući slobodu koja nam uskoro dolazi u susret.

gor RAVNEBRIK u BIRČAKOJ. Tamo je dočekala i eslobedjenja, MILEVA ŽUGIĆ, BESE VLAHOVIĆ, JELENE KORILOVIĆ i drugih.

ŽENE BEOGRADA U NEMAČKOM KONCENTRACIONOM

Zatvoreni kasioni LOGORU AUŠVICU na BANJICAMA LOGORU

22. juna 1944. godine u logoru na BANJICI (LOGOR NA BANJICI. - Već prvih dana po ulasku okupatora u zemlju, Srpska poli-cija zajedno sa Nemcima osnovala je LOGOR NA BANJICI, gde su ra-nije bile konjičke kasarne. U logor su dovođjeni uhvaćeni borci za slobodu iz raznih krajeva naše zemlje. Tu su mučeni, maltreti-rani, a zatim izvodjeni i streljeni na JAJINCIMA. Iz ovoga logora streljano je oko 80.000 ljudi, žena i dece. Isto tako, oдавde je

dosta ljudi i žena odvedeno u razne Nemačke koncentracione logore, pa i u koncentracioni logor AUSVIC) u BEOGRADU, gde su tamnovali mesecima i godinama uhvaćeni borci za slobodu zemlje svoje, upala je sa spiskovima komocija sastavljena od agenata Specijalne Srpske policije i Gestapova, te obišla redom sve ženske sobe.

Prošla je jeza kroz tela svih žena - opet će biti streljanje. Ovoga puta vodiće samo žene. Tako smo mislile sve. Ali, kada je počelo izdvajanje i odvojeno 113 žena iz raznih soba logora, i kada je naglašeno da ponesu stvari, videli smo da ne idemo na streljanje, već negde u neki koncentracioni logor na rad. Ali u koji logor i gde, to niko od nas nije znao. Samo smo jedno ipak svi znali, pa i mi odvojene žene, da ne odlazimo negde gde će nam biti bolje.

Ceo logor je ispraćao našu grupu na put. Sve što se imalo najbolje od hrane i odela, slalo se nama, odvojenim ženama. Spremali su nas naši BANJICANI na poslednji put.

Ostale su za nama mnoge žene u sobi. Ostale su neiskezane mnoge misli, nedorečene mnoge reči. Ostale u sobi žene za nama uplakane oči DJURDJE PURIĆ, ZAGORKE ĐAČIĆ (ZAGORKA ĐAČIĆ, domaćica iz KRUSEVCA, rođena 1900. godine. Aktivno saradivala sa NARODNOOSLOBODILAČKIM POKRETOM u KRUSEVCU od 1941. godine. Na političkom radu pala 1943. godine u KRUSEVCU. U zatvoru u KRUSEVCU ostala tri meseca, zatim sprovedena u LOGOR NA BANJICI, gde je ostala do septembra 1944. godine, kada je oterana za koncentracioni logor RAVENSBRICK u NEMAČKOJ. Tamo je dočekala i oslobođenje), MILEVE ŽUGIĆ, DESE VLAHOVIĆ, JELENE MOMČILOVIĆ i mnogih drugih.

Zatvoreni kamioni su već u dvorištu BANJICKOG LOGORA. Prozori svih soba ionako zamračeni, zatvoreni su. Ali, zatvorenici viire kroz rupice na prozorima, gledaju na one u kamionima. Iz pojedinih soba čuju se i glasni pozdravi. Vidi se mahanje marama gore sa prozora ambulante. To MILENA USKOKOVIĆ (MILENA USKOKOVIĆ, domaćica iz PROKUPLJA, rođena 1911. godine u MORACI. Saradivala sa NARODNOOSLOBODILAČKIM POKRETOM od 1941. godine. Bila veza između PASJAČKOG ODREDA

u glavu. O divnoj i nepačena naša zemljo, o plečniti naši ljudi, nra vas napuštamo i odlazimo ko smo gde! Žene su po-

i PARTIJE u PROKUPLJU. Na radu pala u BEOGRADU 1943. godine. Iz Specijalne policije, gde su je pretukli, dovedena je na BANJICU, gde je ostala sve do oslobodjenja BEOGRADA) i ZAGA ZASTRIJANOVIĆ pozdravljaju. Poslednji pogledi na BANJIČKI LOGOR, na sve sebe i ne-dorečene reči i neiskazane misli, na drage likove i bol za njima, i kamioni sa 113 ispijenih i bledih žena krenuli su iz dvorišta BANJIČKOG LOGORA.

Odlaskom iz BANJIČKOG LOGORA, prekinuta je jedna teška i bolna životna nit, teško bitisanje i svakodnevno iščekivanje odvođenja na streljanje, da bi se nastavila u još groznijem vidu, tamo gde su odvojene žene odlazile, a što su prilikom i one same naslućivale.

Put u neizvesnost

Ubačeno je 113 žena političkih krivaca iz logora na BANJICI u dva vagona teretnog voza, punog municije, spremljene za Istočni front - kakva fatalnost, da i one putuju istim vozom, kojim se prenosi i municija za ubijanje onih, sa kojima se one zajedno bore. I ove tih žena, još se nalaze u vagonima na Beogradskoj železničkoj stanici.

Bacamo kroz rešetke na vagonima poglede levo i desno. Hteli bi preko nekog da javimo svojim da odlazimo sa BANJICE. I, gle mladića kako i pored ovalike straže prilazi oprezno vagonima, skuplja od nas bačene cedulje i leti kao strela da ih odnese. Daje i on svoj prilog borbi protiv neprijatelja. Bio mu je potreban samo naš pogled, pa da shvati sve.

Evo i starca koji nam ubacuje hleb do koga je došao na jedvite jade. Shvata stari ko su ove žene u zatvorenim vagonima i vidi gde odlaze.

I seljak nije prodao trešnje, dao ih je nama zajedno sa kotaricom.

Za nepunih 20 minuta mladić kome smo dali cedulje, stigao je već neke da raznese. Evo roditelja naše drugarice OLGE HICLOVE, došli su da se pozdrave. Došli su i SONJINI rođjaci. Kako je silovito mladić jurio, kada je za evako kratko vreme uspeo da raznese ove cedulje, to nam ne izlazi iz glave.

O divna i napaćena naša zemljo, o plemeniti naši ljudi, sve vas napuštamo i odlazimo ko zna gde! Bacamo po-

sleđaje poglede na voljeni grad i voz polazi. Iz vagona odje-
kuje pesma:

Mi prognane smo,

proгнаše nas zbog zločina

što te ljubimo,

domovino naša mila....!

I u jednom i u drugom vagonu, žene polako razgova-
raju. Gde li nas ove vode, gde li ćemo raditi i šta ćemo ra-
diti? Možda ćemo raditi na nekoj pustari, govori VUKA (VUKA
ŽIVKOVIĆ, učenica iz KRUŠEVCA, rođjena 1922. godine. U ile-
galnom radu pala 1943. godine u KRUŠEVCU. Iz zatvora u KRU-
ŠEVCU doterana u LOGOR NA BANJICI, gde je ostala do juna 1944.
godine. Ođavde je oterana za koncentracioni logor AUSVIC, a
zatim za RAVENSBRIK, gde je dočekala i oslobođjenje), koje je
dotle u jednom uglu ćutala. Možda u nekoj fabrici oružja, do-
đaje ČANA, no sve jedno, mi ćemo sabotirati na gde to bilo.
Postoje koncentracioni logori, kaže NAĐA, tamo je strašno;
ubijaju, teški se poslovi rade, a glad i bolest haraju. Celom
dužinom puta nastavlja se razgovor u ovom smislu.

Moramo videti kroz koje zemlje prolazimo, dođaje
SONJA. Treba se na neki način orijentisati. Na gde se voz
zaustavio, pa i za nekoliko minuta, pojavljujemo se na reše-
tke prozera i gledamo narod zemlje kroz koju prolazimo. Htele
bismo da iz očiju toga naroda vidimo kakva su njegova oseća-
nja prema borcima za slobodu. Svi oni vide ko se nalazi u
zatvorenim vagonima. I kod mnogih zeiste je bol u očima. Nji-
hova se lica grče, a neme usne šalju pozdrave.

Prolazimo kroz MAĐJARSKU. Po dramevima i njivama
otpozdravljaju nas radnici i seljaci. Željezničari nas nemo
gledaju - lica im se grče. Istina, ne kod svih, ali oseća-
nja vidiš kod mnogih.

Prolazimo kroz AUSTIRIJU. Voz je projurio pored BEČA.
Saveznici ga bombarduju. Naš voz je prepun municije, može
doći do eksplozije. Zaustavili smo se na 30-50 km. od BEČA.
Čeka se nova zapovest. Najzad, voz kreće. Nastavljamo put.

Inače, u zatvorenim vagonima se gušimo. Puna kible u
uglu vagona strašno sardi. Ne otvaraju nas da je izbacimo. Ku-

obliku febričkog dianjaka, pale šibicu, a onda je gura.

Ždu xx sada vršimo u plitkim tanjirima i to izbacujemo kroz prozor. No, u tome retko uspevamo, jer voz ide brzo i sve nam se vraća u vagon.

I vode nam slabe daju. Evo, već tri dana nismo dobili ni kap, a imamo bolesnih sa visokom temperaturom, koje žele vode. Zahvaljujući drugovima sa BANJICE imamo još malo hrane, inače, usputno nismo skoro ništa dobili za jelo.

Sedmog dana ovako teškog putovanja stao je voz. Virile smo kroz rešetke vagona. Gledamo staničnu zgradu. Velikim, krupnim slovima piše na zgradi P Š E R O V - MORAVSKA.

Znači, nalazimo se u ČEHOSLOVAČKOJ. O, kad bi ostale tu na radu. To je naš bratski narod, i on stenje pod knutom fašista. Osećamo da bi nam oni nekako pomogli. Samo za jedan momenat, i kod svih žena iskrsla je slika ČEHOSLOVAČKE u-oči i za vreme napada od strane Hitlera.

DANCIG, KORIDOR, SUDETI, KAREL ČAPEK i njegova drama "MATI", brod GORGONA i Češki dobrovoljci koji sa broda koji tone šalju poslednje pozdrave domovini. Sve to munjevito sinulo u svesti žena. Zer se nije tada na hiljade radnika, studenata, seljaka i omladinaca prijavilo iz naše zemlje u dobrovoljce za odbranu naše braće ČEHA, govori NADA, i skupljali pomoć za njih, dodaje SONJA. A zatim, došao je napad na našu zemlju.

Gledamo Češke željezničare. Gledaju i oni nas. Kažemo im da smo zarobljene Jugoslovenske partizanke. Bolno su klimnuli glavom. Shvatili su odmah. U njihovim rukama stvara se hleb. Lome ga na komade i ubacuju u vagone. Zahvaljujemo im.

Kada naidje Nemačka straža i počne da viče, oni se skrivaju iza nekih stubova, ali i dalje gledaju u nas. Pitamo ih da li mogu da pročitaju na tekstu etikete prikačenoj na vagonu, kuda odlazimo.

Shvataju naše pitanje i uz bolnu grimasu u grču na licu odgovaraju: "AUŠVIC", "AUŠVIC"! Pitamo opet gde je to mesto. POLJSKA, odgovaraju nam. A šta se tamo radi?

Shvatili su pitanje. Pokazuju rukama nešto ogromno u prizoru kakav ljudska nešto su na magle sa stvorenjem

obliku fabričkog dimnjaka, pale šibicu, a onda je gase.

Tumačimo da se u AUŠVICU nalaze velike fabrike plina i da ćemo tamo raditi. Sigurno je to opasan posao, jer je plin otrovni gas, a mi smo neuke. A svakako su zato i žica Čeških željezničara zaprepašćena dok nam ovo govore.

No, to je bilo samo tumačenje naše. Stvarnost je bila jezivija, nego što je naša misao mogla da je zamisli.

Voz se polako udaljavao sa stanice ŠEROV, Češki željezničari pratili su naš put tužnim pogledom, sve dok voz nije izašao za prvu okaku, kada smo ih izgubili iz vida.

8. dana našeg putovanja stigli smo u najveći Nemački koncentracioni logor - logor smrti, logor užasa i strave.

A U Š V I C

Da li je ljudsko pero u stanju da opiše sve grozote i užase koncentracionog logora AUŠVICA; da li postoji ljudsko biće koje nije preživelo ove grozote, da bi moglo to da shvati?

Ne! Ne postoji ni ljudsko pero da ove grozote opiše, ni ljudsko biće da ih shvati.

Dolazak

Bio je 28. juni 1944. godine. Teretni voz sa 113 žena - zatvorenica iz BANJIČKOG LOGORA, zaustavio se na stanici AUŠVIC. BIRKENAU. Tek je počelo da sviće. Radoznale smo. Htele bismo odjednom sve da vidimo: da vidimo gde se nalazimo, da vidimo grad, da vidimo te fabrike plina; da vidimo što pre, to novo mesto našeg boravka, bitisanja. Nagnule smo sve na rešetke i počele da virimo.

Kroz jutarnju maglu, pred očima nam se ukaza grozan prizor: prizor kakav ljudska mašta ne bi mogla da stvori i kad

bi htela da zamišlja nešto što je izvan ljudske moći.

Beskrayne kolone žena, očištenih do glave, bosih, obučениh u sare do zemlje dugačke haljine, stajale su pored pruge.

Bile smo zaprešpašćene. Ko su ove žene, što stoje tu pred nama? Jeli to žive bića ili neke utvare? Možda naša prenepregnuta čula priviđaju stvari? Možda se nama samo čini da smo videle kolone žena?

Ali, nezvereni pogledi ovih žena upućeni nama, pokazivali su nam da su to žive, ali izaučena ljudske bića, svesna činjenice da ih zločinci vode u smrt.

Pitale smo ih na našem jeziku ko su, odakle su i gde odlaze. Čitale su. I u poslednjem momentu svoga života kojale su se da daju glas od sebe. Ali su nam ipak glavom pokazivale svetlost koja je obasjavala ceo prostor oko nas. Bacale smo poglede na tu stranu odakle je dolazila svetlost.

Ukazalo se nekoliko ogromnih fabričkih dimnjaka iz koje je suklijao plamen, osvetljavajući ceo prostor oko nas. Nismo odmah mogle da shvatimo šta je to. Verovatno, mislile smo, osvetljena plinara. Tu ćemo znači raditi.

Nismo mogle u prvom momentu ni da zamislimo da nam, u 21-om veku, veku kulture i civilizacije, postoje fabrike smrti gde spaljuju žive ljude i da to, što se u svojoj grozoti ukazuje pred nama, nisu fabrike plina, već su ogromni krematorijumi za uništavanje ljudi.

I ove kolone nesrećnih žena, koje smo videle u revitek zore, odlazile su u krematorijum da tamo završe svoj život.

To je prva slika prilikom našeg dolaska u koncentracioni logor AUSVIC.

Ostale smo u zatvorenim vagonima, sve dok ove nezverene žene nisu odvedene u krematorijume. A za to vreme između sebe smo polako razgovarale. Dovelili su nas čak ovamo da bi nas ugušili u plinu i sagoreli u krematorijumu. Zar nije bilo netaka dovoljno i za nas da nas streljaju onde gde ubijaju naše drugarice? O teški naš život, zašto nas

okupano se ispod hladnih tavana. Jošile smo se, ali smo se

dovedoše ovamo, zašto?

Onda je počelo naše izvlačenje iz voza.

Poredjane u kolone pet po pet, predvođene novom smenom logorske straže, ušle smo u logor, na čijim je velikim ulaznim vratima pisalo: "KROZ RAD SE IDE NA SLOBODU".

Slika, koju smo videli ulazeći u logor, tako je duboko urezana u sećanje svih žena koje su tu preživjele, da ni danas, na kakvi događaji da nastupe, neće biti u stanju da je izbrišu.

U logoru su se na sve strane kretale skeletne prilike odevene u prugaste haljine, očišane do glave, većinom bose, a o kanapu privezane manjerke, svakim pokretom su lupale.

Haljine su im pozadi bile premszane masnom crvenom bojom u obliku krsta, a spreda, na levoj strani grudi, bio je na belom parčetu krpe prikačen njihov broj, a početnim slovom označena zemlja odakle su dovedene. Isti takav broj bio je prikačen i na rukavu leve ruke u gornjem delu, dok je na donjem delu ruke bio tetoviran broj.

Ulazeći u logor gledale smo i slušale zapanjene šta se oko nas dešava.

Huka i buka na sve strane. Jedna kolona žena odlazila je na rad; druga se vraćala sa rada. Neke su žene tukli korbacima; druge su klečale i držale cigle u rukama; neke su vukle ogromne cisterne sa nečistoćom, negde je lupao doboš.

Ovde ljudske misao staje. Šta je ovo? Pakao, sleđio bi nami odgovor svih žena.

Onako u koloni pet po pet, vukući sa sobom stvari, došle smo do jedne barake. "Kupatilo" piše na njoj.

I čim smo stigle do kupatila, još nismo stvari ni spustile na zemlju, doletele su razne kriminalke, određene samo za to, i kao orlušine dograbile naše stvari i odeću, jer smo odmah bile svučene. Pokupile su i našu zlehudu hranu i ostavljale za najteže dane.

Sve su nam oduzele dok se mi još nismo ni umele snaći. Odnele su nam sve da slade svoja izopačena tela.

Bičevima su nas naterali da udjemo u kupatilo i okupamo se ispod hladnih tuševa. Ježile smo se, ali smo mo-

rale, bičevi su tu.

Zatim smo ošišane do glave i premazane nekom tečnošću, a onda gole poredjene duž hladnog hodnika, gde su nam dodavali neke tralje. To su, ustvari, trebalo da budu naše haljine. Pozadi na ovim haljinama, premazali su nam svom dužinom masnom crvenom bojom krst. Za noge smo dobile drvenu obuću - "kloppe." (Kloppe, drvena obuća koje su žene dobijale u logoru).

Uz to na haljinama sa leve strane grudi i na levom rukavu dobile smo "vinklove" ("Viňklov" na parčetu krpe, morao je biti prikačen na levoj strani grudi i na levom rukavu. - Na njemu su ispisani brojevi pod kojima je zatvorenik bio označen u logoru, jer je tu prestao da se zove imenom. Tu se takođe nalazila i oznaka zemlje, odakle je zatvorenik. Signatura na crvenom polju označavala je političkog krivca) - brojeve i oznaku zemlje odakle smo po poreklu - i to sa crvenom signaturom - oznakom političkog krivca.

I kada smo mislile da je završen čitav ovaj grozni postupak, opkolila nas je grupa kriminalki i odmah su počele da nam na podlaktici leve ruke urezuju brojeve.

Od toga momenta izgubile smo imena - bile smo brojke: 82315, 82316, 82317 itd.

Karantin-Blok broj 16

Ovako unakerađjene dovedene smo u karantin-blok broj 16.

U njemu je smešteno oko 2.000 žena, zatvorenica iz raznih zemalja Evrope. Ovde je bilo najviše žena iz SSSR i POLJSKE.

Spavale se u visećim ležajima od tri sprata, ne računajući ležaje na cigli ispod prvog sprata, gde je dobila mesto naša grupa. Čitav pribor za lenjanje sastojao se iz jednog tankog ćebeta za tri žene, to je bilo i za pokrivanje i za ležanje.

Svaki blok od dve hiljade žena, imao je "Blokovu", starešinu bloka. Nad grupom od 250 žena stajao je desetar, a zatim dežurne danju i dežurne svake noći "Nachtwache". ("Natvaha" - ime za žene koje su dežurale noću po barakama - blokovima).

Gledale smo našu "Blokovu" ("Blokova", ovako su se zvale žene, koje su od strane logorske uprave bile postavljene za starešine blokova. Većinom su to bili kriminalni tipovi, koji su ubijali i mučili zatvorenice), GENJU, poljsku Jevrejku - zver u ljudskom obliku. Deterana, čista, sva bilista. U pratnji svojih adjutanata, same zvera i korbačem deli udarce levo i desno.

Pričale su nam druge zatvorenice da je i majku tukla korbačem, dok je bila u njenoj baraci i dok je nisu spalili.

Desetari i dežurne u bloku su ljubimice "Blokove". Njih ona sama bira, po postupcima. To su žene slične njoj. One su bogovi našeg bloka. A takve su po svima blokovima. Česte je od njih i njihove volje i raspoloženja zavisio naš bedni život. Mogle su nas tući koliko su htele i kad su htele. Mogle su nas i ubiti i da nikome o tome ne polože račun. Šta si ti za nju? Brojka, a jedan broj manje ili više to ovde ništa ne znači. Ovde ništa ne znače ni hiljade, hiljade hiljade brojeva dnevno manje.

Da li si dobila onu bednu hranu, ni to pitati ne smeš. Da si gladna i da ne možeš da radiš, kome to smeš reći - nikome. A da si bolestan i imaš temperaturu, to tek ponajmanje. Ta zašto su sazidani toliki krematorijumi, nego da se u njima pale žene iz AUSVICA.

I u takvoj situaciji ubečena je naša grupa u karantin-blok broj 16. Zverale smo, a ne gledale na sve strane. Već od prvog momenta otkako smo prekoračile vrata logora, počeli su nas udarati levo i desno. Ne znaš ko te udara, ni s koje strane. Samo osećaš udarce po svojoj koži.

Dovedene smo u blok. Pitamo lepo gde ćemo se smestiti. Kako ti sama smeš pitati "PROKLETA BANDO", udri po njoj! Govore ti nešto, ne razumeš, opet pitaš i opet udarci. A ako ćutiš, opet ne valja. Ne interesuješ se gde ćeš dobiti mesto i leći.

Gledamo naše male drugarice. Gledamo VUKU, DUŠU, ROSU, KIKU, LANKU (MILENKA PETROV-TASIĆ - "LANKA", radnica iz KRUŠEVCA, rođjena 1924 godine, član SKOJ-a od 1941 godine. Uhapšena kao politički radnik u KRUŠEVCU 1943. godine. Sprovedena u LOGOR

stroj je trajao osam minuta. Šrućila sam se izmagala u
blato i kal. Podigla sam se drugarica i uvela u blok.

NA BANJICI iste godine. Odatle, u mesecu junu 1944. godine
oterala u koncentracioni logor AUŠVIC, gde je ostala do kraja 19
1944. godine, kada je sprovedena u koncentracioni logor RAVE-
NSBRIC, gde je dočekala i oslobođenje), BOSU i druge, kako
preneraženo njihovim detinjastim očima gledaju zverstva koja
se ovde čine.

"Danas su opet tukli one stare GRKINJE - govori VUKA.
Tukla ih je "Blokova" što su zadocnile za stroj - prebrojava-
nje." U nama sve vri.

Stroj je. Pripreme za prebrojavanje žena koja su u
karantin-blokovima i još ne odlaze na rad. Stare Grkinje su
u našem bloku. Stoje u stroju preko puta naše grupe. Ime ne-
koliko starica preko 70 godina. "Blokova" se nekako okomila na
njih. Šikanira ih udara ih gde stigne. Treba je sprečiti u
tome.

Opet smo u večernjem stroju, opet ih "Blokova" tuče.
Tuče ih radi ličnog zadovoljstva. Gledaš iznurene starice,
tek stigle sa napornog rada. Grče se lica naših žena, a srce,
ono bije, hoće da iskoči.

Pred očima mi se sve zamaglilo. Moju stariću - maj-
ku zamišljam kako stoji tu u stroju ispred ovih zveri i kako
je one tuku.

Istupam iz stroja, dolazim do sredine gde ponosno
stoji "Blokova" i kamdžijom udara i dalje po staricama.

"Stoj, zveri! - vičem izbezumljeno ja. Kako bi bilo
tebi sada da neko udara tvoju stariću majku, a ti da gledaš?
Zar ne vidiš ove žive grobove, zar ti nije žao ovih iz dale-
ka starica? Šta hoćeš ti, u čije ih ime i za koga tučeš, zve-
ri?"

U jednom maglovitom momentu videla sam samo pres-
travljena lica svojih drugarica i njihov nemi grč i bol, i
počeli su silni udarci po mom telu. Nakon svega toga, kle-
čanje sa ciglama u rukama, pred celim strojem.

Nisam smela da pogledam ni jednu svoju drugaricu.
Osećala sam na sebi i bez bez pogleda, njihov očaj, bol i
grčenje lica.

Tek kad je stroj završen, prestale su moje muke. A

stroj je trajao neznam koliko. Sručila sam se iznemogla u blato i kal. Podigle su me drugarice i uvele u blok.

O, blagosloveno ležište. Jesi na goloj cigli i u vlazi, ali ću ipak ispružiti umorno telo i ruke koje me još bole od teških cigli i noge, otežale od dugog klečanja.

Ali evo, ni tu nemaš mira, neko te gura, neko ćuška, neko udara, neko ti krađe ispod glave nepojedeno parče hleba, neko iznad tebe prosipa nešto po tebi, vodu ili mokraču, to je svejedno. Izići nesmeš iz bloka, a kibli nema. Da skačeš dole sa trećeg sprata ne možeš, i onda, prinudjen si da radiš ono, što sada radiš.

Gladovale bismo da nije naših drugarica koje su došle godinu dana pre nas. Stare su sve izumrle. Od 160 žena, koliko je pošlo sa BANJICE, nema sada živih ni deset do petnaest. Odmah su nas prenašle i počela je pomoć sa njihove strane, počele su da nas pomažu.

Dolaze stalno i donose nam po nešto, i VIDA JOCIĆ, i JULIJANA DOGRAJIC, i JULA BOBNAROV i CRNA ZORA i STANA IVANOVA. Sem pomoći, one nam objašnjavaju situaciju. Pitamo šta je sa ostalima. Šta je sa VEROM MANDIĆ, PERSOM VUJKOVAC, ŽIVKOM DJURDJEVIĆ, ŽIVKOM ŽIROPODJOM i drugima, - sve su pomrle od tifusa, gladi i mučenja, sagorele su u krematorijumu.

Izlazi nam pred očima slika mladih i zdravih, iako i na samoj Banjici iscrpljenih žena. Koliko je tu bilo mladih devojaka i mladih majki, koje su tugovale za svojom malom decom. Zar te majke neće više videti svoju decu? Ni VERA MANDIĆ neće više videti svoju malu MIRU i staricu majku; ni PERSA VUJKOVAC sinčića i ćerku.

Kako su ta saznanja još teža u ovako mučnoj situaciji.

Stalno razgovaramo o ovim našim drugaricama koje su ovde završile sa svojim životom. Nikako nam njihova slika ne silazi sa uma. Za ostalih deset dana koliko smo ovde u karantinu i nismo išle na rad, nije bilo dana, a da ih ne sponememo. A kad naidju drugarice koje su duže od nas ovde, onda ih stalno ispitujemo kada je koja od njih umra i pod kakvim okolnostima. One nam pričaju suznih očiju, iako su i došle u ovaj blok, iako se još nismo ni sastatile, niti čuhle svoje acate, sviđak sirane objavio je večernji spol.

same skoro sve preležale tifus.

VERA je pred smrt stalno i u bunilu spominjala malu MIRU, staricu majku i svoga druga; i PERSA je spominjala decu i jedinca brata MIŠU RUDIĆA i starog oca DRAGOJLA, i sve su po nekog spominjale. I zemlju svoju i drugeve i borbu. Smrt ih je pokosila, krematorijumi su ih progutali.

Naše preživjele drugarice odvajaju od usta i donose nam hranu i po nešto od odeće. Pomaže nas stalno i obilazi i JULIJA RAJPER. Ona nam je poslala malo lekova. Kako su divne naše žene. Njih, kad su došle, nije imalo ko da pomaže. Naših dragih drugarica nije bilo ranije.

9. dana našeg boravka u karantin-bloku broj 16 vidjeli smo užasan prizor. Došla je grupa S.S. monki i počela iz bloka broj 19, koji se nalazio preko puta nas, da odabira žene za krematorijum.

Blicmedle su postrojile u kolonu ceo blok. A onda su počele da odabiraju. Prilazile su svakoj ženi, zagledali je sa svih strana, a onda bi je grozno gurnuli da izadje iz stroja i čeka odlazak u smrt.

Gledale smo zaprepašćena lica tih žena. U silnoj borbi za životom, one su se otimale, gurale, skrivale jedna iza druge, te su na silu morali da ih izvlače. Gledale smo kako žene štipaju svoje obraze, da izgledaju rumene, a ne blede. Gledale smo kako žene, na koje još nije došao red, krišom uskaču medju nas, gde je već izvršen pregled.

Odvojene žene u koloni pet po pet, odvedene su zatim u specijalni blok, a odatle već uveče u krematorijumu.

Deset dana smo ostale u karantin-bloku broj 16. Onda su nas prebacili u drugi logor - radni logor BIRKENAU. Tu smo smeštene u raznim blokovima.

Koliko nam je teško padalo odvajanje od naših drugarica sa BANJICE, toliko nam je sada još teže padalo rasturanje po raznim blokovima u AUŠVICU. Istina, ovde smo se tešile nadom da smo u istom logoru, pa ćemo se ipak vidjati i pomagati jedna drugu. No, ipak je većina žena bila zajedno, jer je veliki deo nas bio dodeljen bloku broj 22. I čim smo došle u ovaj blok, iako se još nismo ni smestile, niti dobile svoja mesta, zvižduk sirene objavio je večernji apel.

čekaju smrt, a u svojih intimnim mislima čekaju slobodu.

Apel - prebrojavanje - ("Apel - stroj svih žena u koncentracionom logoru, kad se vrši jutarnje i večernje prebrojavanje. Ponekad "Apel", to jest prebrojavanje traje i po 3 - 4 sata.)

I evo nas u stroju poredjane ispred svojih blokova.

Stojimo po pet. Blokova ima na stotine, poredjanih uzduž i popreko, a žena na hiljade - hiljada.

Gledaš uzduž i popreko blokove i na hiljade - hiljada ukečenih žena u stroju, i misliš: ovde, u koncentracionom logoru AUSVICU skupljene su žene cele Evrope. Evropa nema više žena.

I ovako nagrdjene, gole i bose, ošišane do glave, kad ih gledaš, misliš: zar je moguće da su ovo nekad bile lepe i mlade devojke i žene, i da se ijedna mogla od njih dopasti nekome.

Zar je moguće da su se mnoge od ovih unezverениh žena bavile naučnim radom, da su mnoge od njih profesori univerziteta, lekari, inženjeri, pravnici, mnoge politički ideolozi, - da su se sve one borile za sve što je progresivno u svetu.

Ali, to je činjenica. Mnogo se ovih skeletnih prilika, dok su bile još na slobodi, borile za dobrobit čoveka. Borile se za slobodu svoje domovine.

Mnoge su bile nežne majke, mnoge nežne sestre i dobre životne sapatnice svojih drugova - supruge. Koliko su nekada ljubavi i topline one unosile u te odnose.

Pogledaj ih danas, ovde, i na ovom mestu. To su unezverena bića, ogrubelih crta lica, koja spoljnim izgledom nalik na kurjake, skaku na tebe. I oni su stalni pratilci svake redne kolone.

Čekaju smrt, a u svojim intimnim mislima čekaju slobodu.

Tri sata smo stajale u apelu. Nikad da se završi. Nikad kraje prebrojavanja tolikih žena. I najzad je završen apel. Jurnule smo u blokove. Treba što pre leći, jer jutarnji apel počinje u tri sata izjutra.

Prošla je još jedna teška noć. I ko zna koliko će još takvih proći.

I opet je jutarnji apel. Kroz noć teško raspoznajemo svoja lica. Ali naše su u stroju tu. Sve smo iz bloka jedna pored druge. Htele bismo, nekako, i u ovoj muci da budemo celina, da budemo delić naše zemlje i ovde pored hladne Viole. Samo dodir ruke i neizgovorena reč i osećaj da je drugarica pored tebe, da saoseća zajedno s tobom, dovoljni su da ti daju snagu i vožju za život.

Završen je i jutarnji apel. A onda huka i buka; vika i dreka; pendrek i psi; "blokove"; "anvajzerke"; vodnici; desetari; - postrojavanje i radne kolone, i, brojke u obliku živih kostura, kreću na rad.

U "Ausien komandi" (komanda za rad na polju)

Na čelu radnih kolona muzika i pesma čete raznih kriminalki i prostitutki pokupljenih iz cele Evrope. One pevaju himnu novom poretku, koji u Evropi stvara fašizam.

Pozadi njih, jedna za drugom promiču radne kolone bosih, u prugastim haljinama obučenih živih kostura se teškim pijucima o ramenu, budacima i drugom radnom opremom.

Na izlasku iz logora, u hodu, ponovo prebrojavanje od strane logorske uprave i udarac u ledje svake žene koja se nalazi s leve i desne strane, kao krajnja.

Izbeći da lično ti budeš krajnja i da umesto tebe druga strada, bilo bi bestidno. Danas ti stradaš, sutra će na mesto tebe druga, smenićemo se.

Prošla je redna kolona kapiju logora i kreće ubrzanim tempom na rad.

Ideš li polako, korbač je tu, pljušte udarci, ni sama neznaš sa koje strane i po kom delu tela.

Ideš li brzo, da bi izbegla korbač, stražarski psi nalik na kurjske, skaču na tebe. I oni su stalni pratioci svake radne kolone.

I naše drugarice iz SLOVENIJE nas ponašu. One do-

Budak i pijuk, ašovi i motike su teški. Klompe, drvena obuća i na nogama žena, još teža. Umorna, sanjiva, bolesna i gladna su tela žena iz radnih kolona. Put dugačak i težak.

Kako dan polako odmiče. Prosto ide u beskonečnost. A kako je noć kratka. Uh, oči su sanjive i teške.

Prošlo se 5-10 km. uz isti ubrzani tempo. Na pu- stoj i goloj ledini kopamo njivu. Busen po busen zemlje odvaljujemo. Rad odmiče, a iznemoglo telo i ruke teško po- dižu pijuk i budak. Stotine očiju raznih kriminalki gleda- te kako radiš i da li radiš.

I došlo je podne. Zviždak je objavio 12 sati. Prekid je rada za pola sata. Opet je stroj, opet broj, da neka brojka pobegla nije. Oh, dokle ovako!

U manjerki okačenoj o kanapu opasanom oko struke, sa kojom i spavaš, jer ti je neko može dići, dobijaš pola kašike supe od stočne repe. Hleba ni jedna žena već nema. Dobiti 125 grama hleba za ceo dan i ne pojesti ga odjednom, dogadjaj bi bio za logor.

Kako je brzo prošle tih pola sata odmora. Već svira za radni stroj i opet je broj.

Rad punim tempom ponovo počinje i traje sve do 7 sati uveče. A onda bestelesni, a ipak živi kosturi kreću natrag u logor, da stoje u "apelu" često puta i do 11 sati noću.

I u ovoj koloni radi grupa Jugoslovenki. I u stro- ju, i u koloni, i na radu, uvek smo jedna pored druge. U stroju i koloni menjamo misli, krepimo jedna drugu. U radnoj koloni jača pomaže slabijoj.

JUCA je uvek do mene. Izvali busen pijukom, a ja ga droblim motikom. VINKA to isto radi za LANKU; i KIKA ZA NADU; i ROSA za DESU, i stalno to ide tako.

Već smo se povezale tokom rada sa mnogim ženama iz drugih zemalja. Već smo neke naše smestile u ambulantu. Već su neke otišle na lakše radove, te su većinom bolesne i stare. Tetka DARU STUPAR i CAJU IVANOVIĆ, dve divne naše starije žene, uspele smo da smestimo u "Veberaj", blok gde se paraju stare stvari.

I naše drugarice iz SLOVENIJE nas pomažu. One do-

odbijaju pakete i izvestan deo hrane odvajaju za nas Srпкиnje. Mi opet to delimo najslabijim drugaricama. One su nam saopštavajući da Povezale smo se i sa drugaricama iz SSSR-a. I one od nas pomažu koliko mogu. IRKA je već pribavila neku toplu odeću za nas. I TAMARA je sa njom zajedno. Ona nam saopštava vesti. Mi te vesti posle prenosimo našim ženama po drugim blokovima. Tu je i GERDA, stara Nemačka komunistkinja, koja je po logorima od 1933. godine. Već je sami skelet. Ali veruje u pobeđu i slom fašizma.

Ženama su i drugarice iz ČESKE. I one nas pomažu. ZDENKA je lekar, ona nam daje lekove, a VLASTA i LIDUŠKA pomažu nam sa hranom. Lekove nam daje i leči naše žene i LJUBOV IVANOVNA, lekarka iz SSSR. Kako plemenite crte krasi ovu hrabru ženu, koju su mnoge zapamtile po dobroti i osećajnosti. I ona nam pomaže sa hranom. I ona se trudi da preko drugarica iz POLJSKE, kojih ima mnogo, na neki način olakša naš život u logoru. Probijala se na sve strane, dok nije izvukla nekoliko naših žena, koje su radile u "Rov-koloni" ("Rov-kolona". - U ovoj koloni radile su žene iz raznih zemalja. Morale su do grudi biti u vodi i lopatama vaditi vodu i sipati u kolica za džubre. Kad se kolica napune, onda se ide u vrh rova i opet ta ista voda sipa u rov - "SIZIFOV POSAO") i "Šajsen-koloni" ("Šajsen-kolona" - "KLOZET EKIPI". - U ovoj koloni radile su mnoge žene. One su izmetom punile cisterne i te presipale po njivama), a raditi u ovim kolonama zaista je teško i preteško. U "Rov-koloni" broji često dve do pet hiljada žena. Jedna grupa žena unutra u rovu, u vodi do pojasa, aševom vadi vodu iz rova i sipa u kolica za džubre. Druga grupa gura puna kolica ove prljave vode na početak rova i ponovo sipa u rov. Mnoga je umrla u rovu. Izbaciti leš, nastaviti rad. Sizifov posao neprekidno teče. A premrzle žene, otečenih nogu i ruku, rade neprekidno i crpe vodu, dok ne padnu iznemogle pod knutom, a onda dolazi blaženi kraj. Uvek pariraju umreti na nogama, a ne stiže živa i svesna u žar i vrelu pepecu, sreća i blaženstvo je. Ništa bolje nije ni ženama koje rade u "Šajsen-kolonama", ili kako smo je mi zvali "KLOZET-EKIPI". One iznose u

cisternama smeće i njime zalivaju njive, da bi dale za fašiste bolji rod. Danima žene iz ove kolone, iako su bile gladne, nisu mogle da okuse hranu. A kako li je tek ženama koje pepelom od spaljenih drugova i drugarica posipaju njive, da bi ljudska masnoća, kojom je pun ovaj pepeo, dala plodu bolji rod.

Pričale su zatvorenice koje su radile ovaj posao, da su prvih dana rada, dok su pepelom od ljudskih bića koja su sagorela u krematorijumu posipale njive, toliko bile uznemirene, da je nekoliko od njih i poludele.

Pretpostavljale su da će tako sutra i one biti spaljene i da će se pepelom od njihovih tela posipati nepregledne fašističke njive.

Ovo su samo neke od radnih kolona. Njih je bilo na stotine. Rad svuda težak i iscrpljujući. I naše se žene nalaze u raznim radnim kolonama. Mnoge su iscrpljene, mnoge su nam teško obolele. Treba ih smestiti u revire - ambulante. Trčimo na sve strane da ih smestimo, da ih krematorijum ne bi progutao.

JULIJA RAJTER je probila kordon. Primljene su u ambulantu teško obolele: VUKA ŽIVKOVIĆ, STANIJA STEFANOVIĆ, (STANIJA STEFANOVIĆ - NINA, seljanka iz MUDRAKOVCA, rođena 1924. godine. - Aktivno saradivala sa NARODNOSLOBODILAČKIM POKRETOM od 1941. godine. Uhapšena 1943. godine. Doterana iz Kruševačkog zatvora NA BANJICU. Juna 1944. godine odvedena u koncentracioni logor AUSVIC, gde je i spaljena decembra meseca 1944.), DUŠICA RANKOV i RADA RADOSAVLJEVIĆ. Još ima obolelih, ali su se držale junački na nogama.

VIDA PAVLOVIĆ ima protezu. Za njen život se borimo, može svakog časa da ode u krematorijum. Ali ona stojički podnosi sve. Na rad je može da ide. Skrivamo je po blokovima, i kad joj predlažemo da umesto neke bolesne, kojoj smo stvorile mesto u ambulanti, ode ona, VIDA to odbija. Ne, neće ona to. Kaže, naše mlade Skojevke treba spasti, lako je za mene. Isti je slučaj i sa OLGOM HICLOVOM, i ona isto govori kao i VIDA. Ona je uvek pored VIDE i kad naidje kontrola, koja prikuplja žene koje nisu otišle na rad, ona se sa njom, koja se teško kreće, povlači i skriva, ali neće ipak nikako ni u kom slučaju da je napusti.

A kad se vrate sa rada, zajedno smo u "apelu" i tada nastaje, dok se "apel" oteže u beskonačnost, topla drugarska priča. Prepričavamo zgođe i nezgođe, prenosimo šta smo čule o frontu i kakva je politička situacija u svetu.

I usred toga pričanja, dok ovako umerne i gladne stojimo u večernjem stroju, neka je rekla: "Što ja volim gust pasulj i prebranac, skuvan na leskovački način, odozgo preliven mašću, u kome se pržila kobasica i ajvar salatu uz to." I ja to volim, dodala sam ja. Mene ako hoćeš da ugostiš, spremi samo pasulj i ajvar, to je za mene naj-lepša časa i gošćenje.

"A ja - dodala je druga druga, u subotu počnem da spremam sarme za nedelju, i to sa pola telećeg, a pola svinjskog mesa. Pravim ih velike kao pesnice. Pa red sarmi, red suvog mesa, i sve tako, dok ne napunim šerpu. Stavim da se krčkaju u subotu, a u nedelju su gotove, i onda inaš šta da vidiš."

"More, dodaje treća, da vidite što mi Valjevci spremamo gibanice od čistog kajmaka i jaja, pa se samo tresu. To su čuvene valjevske gibanice."

Prošao je dugi "apel", a da mi nismo ni osetile. Prebacile smo se u toplinu kućnjeg ognjišta. A glad, surova glad, odvodila je misli žena od stvarnosti, u nešto što je svaka od nas u intimnim osećanjima očekivala.

I tek što se završio "apel" - stroj, umorne htele smo pre nego što legnemo, da obavimo još neke poslove: da odemo do drugog bloka i čujemo vesti, da vidimo kako je na frontu, da obidjemo neku drugaricu. Kad logorom odjeknu zvižduk iz pištaljke "Lager elterste (Lager Elteste - znači starešina jednog dela u logoru. Tu su bile žene iz raznih Evropskih zemalja, prvestveno razni kriminalni tipovi, koje su sa bičem u ruci i pištoljem o pojasu tukle i ubijale žene na svakom koraku. Najpoznatije su bile STENJA N., POLJAKINJA i MARIJA N., NEMICA. Kao nagradu za svoj zločinački posao dobijale su od Nemaca dobru hranu i odelo), kriminalke broj 1, koja suvereno vlada životima svih žena. Taj zvižduk prihvataju i prenose dalje stotine kriminalke, sa povikima: "ŠTRENG BLOK ŠPERA ("Blok šper" i "Štreng blok šper". - Uvek kad su vodili

žene u krematorijume, bilo je zabranjeno, pod pretnjom metka u čelo, da ijedna žena izidje iz barake. Pištaljkom i povici-
ma "Blok špera" i "Štremg blok špera" objavljujvana je zabrana
izlaska iz barake.)--(blokiranje baraka).

Dovoljno je, bez ikakvog objašnjenja i obrazloženja, čuti samo zvižduk koji kroz noć jezivo odjekuje i znati i bez reči "Štremg blok šper", da se radi o odvejanju i prikupljanju žene za krematorijum.

Sve žene se moraju tada nalaziti u bloku. Nijedna nesme s mesta da se pomeri, ni na prozoru da se pojavi.

No, bez obzira na ovu najstrašnju zabranu, mi smo virile kroz prozore, sve dok "Štremg blok špera" nije presta-
lo. Htele smo da doznamo iz kojih su blokova žene odvedene u krematorijum i koliki je taj broj.

Istina, ne bismo mi ni približno mogle da saznamo taj broj, ali po kolonama bi, koje su kao utvara po mraku išle put krematorijuma, mogle donekle da se orijentiramo o ovome.

Uvek kad je "Blok šper" blokiranje samo jednog bloka; a naročito kad se oglasi "Štremg blok šper" blokiranje svih blokova u logoru; žene isko su umorne, ne bi cele noći spavale. Nije tu bio u phtanju strah za svojim životima, već bol, duboki ljudski bol za bićima koja su odlezila u oganj.

U bloku broj 22 nalazile su se žene svih nacionalnosti. Ipak, najviše je bilo RUSKINJA, POLJAKINJA, FRANCUSKINJA, ČEHINJA. I Jugoslovenski blok se nalazio pored same električne žice, a odmah pored njege bio je krematorijum broj 1.

Bila je tiha septembarska noć 1944. godine. Oko 10 sati uveče oglašen je "Štremg blok šper". Sve žene koje su se nalazile na raznim poslovima pojurile su u svoje blokove. Koja je ostala napelju, hitac joj nije ginuo. Znale su to one dobro. Ubrzo su se našle sve u svojim blokovima.

Virile smo kroz prozore. Duga poverka noćnih utvara, u dugačkim prugastim haljinama, bosih, očišanih do glave, kretale se put krematorijuma. To su naše drugarice odlazile u oganj, da tamo završe svoj život.

Druga duga poverka žena, noćnih utvara, stajala je duž pruge. I njih su odvodili u krematorijume.

Lica svih žena su unezverena. Teške su ove noći u
A dani puni reda, gladi, bolina i bolasti tek. I kre-

AUŠVICU. Ali, ovo je noć užasa i strave.

Odjednom, dok su žene gledale kroz prozore šta se na polju dešava, uleteže noćna dežurna "Matvaha", koja je dežurala na vratima bloka, i sva usplahirena stala da viče na poljskom: "Kobjete, kobjete" - "žene, žene", noćas je došao kraj svima nama. Vode u krematorijume blok po blok. Već su odveli žene iz bloka broj 10, 11, 12 i 13. To sam ja lično videla, dok sam dežurala na vratima.

Stravični krici na svim jezicima prolađali su se kroz blok. Dolazi kraj. O, što se te nije desilo ranije, da se prekrate patnje i muke AUŠVICA!

Vrisak žena para uši. One čupeju kose i izbezumljeno jure po bloku. Čekaju kraj. No, nisu sve žene vriscale ni čupale kose. Bilo ih je, koje su u ovom momentu, u ovom odlučujućem momentu, odmah donele odluku kako će završiti se životom.

Grupa JUGOSLOVENKI je u ovom odlučujućem momentu - jedna celina, odiše jednom dušom, stvara odluke u jednom mišlju.

Povešće nas u krematorijum. Nesmemo ići kao stoka, žive u oganj. Treba skakati na bajonete, juriti na fašiste, bacati parole i klicati slobodi. Pogini kao čovek od metka, sli živu nedaj da te spale. Neka fašističke hulje osete našu veličinu i u poslednjem momentu i času našeg života.

Odluka je pala i mi smo se vratile svaka na svoje mesto. Spremne smo očekivale kraj. Odluka je naša čvrsta. Svoje živote položićemo na dostojan način.

Sličnu odluku, te smo istom noći doznale, donele su i FRANCUSKINJE i RUSKINJE. I one će juriti na bajonete, kada ih budu povelj u krematorijume. I one će na dostojan način položiti svoje živote.

I u iščekivanju kraja došla je zora. Prošla je još jedna jeziva aušvicke noć. Naš blok te noći je ostao pošteđen. Vodili su žene iz drugih blokova i bolesnike iz "revira" - ambulante u krematorijume.

Još jače se te noći osećao miris pečenog ljudskog mesa. Još jače je plamen suklljao iz krematorijuma i osvetljavao ceo prostor oko nas. Još gušći je dim išao iz odžaka u krematorijumu.

A dani puni rada, gladi, batina i bolesti teku. A krematorijum, dok jednog dana u sastavu nervnog ustrojstva nije

stojila na električnu žicu i sama okončala sa svojim životom. Mnogo je bilo ovakvih i sličnih primera.

maktorijumi gutaju živote. Mnoge su žene pričale kako su gledale svojim očima kad su transporti dolazili u AUSVIC, da su među zatvorenicima logora videli svoje roditelje, braću, sestre, muževe, da su videle kad su ih direktno iz voza dalje odveli put krematorijuma.

A posle su te iste žene, pepelom koji je jedino ostao od njihovih najmilijih, posipale njive; držeći taj pepeo u ruci, imale su osećaj pri tome, kao da su im njihovi dragi došli u posetu i da umesto pepela stežu njihove nuke.

Nije ni čudo što su mnoge žene, koje su radile u koloni za posipanje njiva pepelom, poludele. Nije poludela samo nežna ŽAKLINA, iz PARIZA, ni VANDA, iz KRAKOVA, ni MARIJETA, iz BRISLA.

Poludelo je na stotine žena iz ove radne kolone. Zar je MARŠENI bilo lako onoga dana, kada je, radeći u rovu pored pruge, ugledala svoju porodicu u transportu.

Samrtničke bledilo prekrilo je njeno lice, kada je videla staru majku i sestru sa dvoje dece, jednim od dve i drugim od četiri godine starosti.

Preneraženo je gledala u njih. Znala je gde odlazi prispela grupa. Gledala je sve to bez kapi krvi u licu. I tek kada je i sestra spazila i videla da je živa, pa joj doviknula: "MARŠENA, skoro će sloboda"! MARŠENA se trgla i viknula joj: "BOŽENA, predaj decu mami, predaj decu mami, oslobodi se dece"!

Verovala je da bi BOŽENU kao mladu ženu odvojila za rad, ako preda decu staroj.

BOŽENA možda nije shvatila ili nije htela da se odvoji od svoje dece i zajedno je sa njima i sa majkom otišla u prvi krematorijum.

Izbezumljeno je lice MARŠENINO dok sve ovo priča. Neznam, ali mi se ipak čini, govori MARŠENA, trebalo je BOŽENA nešto da žrtvuje i da me poslušna. Da je predala decu majci, onda bi samo mamu i decu spalili, BOŽENA bi ostala u životu. Ovako, otišli su svi zajedno u smrt.

Danima je MARŠENA ponavljala tužnu priču o svojoj porodici, dok jednog dana u nastupu nervnog rastrojstva nije

skočila na električnu žicu i sama okončala sa svojim životom.

Mnogo je bilo ovakvih i sličnih primera.

Još jezovitiji prizor od strašnih aušvickih noći, bio je onaj, koji su mnoge žene vidеле u predvečerje kišne oktobarske noći 1944. godine.

Stojale smo u večernjem stroju ispred bloka broj 22, u neposrednoj blizini krematorijuma broj 1.

Ispred nas, pored pruge, prošla je duga kolona dece od dve do pet godina, koja su se držala za ručice. Bilo ih je tu oko deset hiljada.

Gledaju žene ovu povorku kako ulazi u krematorijum. Slušaju njihovu vrišku na svima evropskim jezicima: "MAMA, PAGA, ONJUHO, MAMAN, MAMICE", guše se u plaču. Sree se cepa.

Otrgnuto je deset hiljada nevinašeca ispod toplog roditeljskog okrilja i bačeno u oganj.

Jesu li ova deca politički krivci? Znaju li ona za ljudsku pakost i zlobu? I umesto da ova nevina deca prigrle igračke, njih je prigrlio i zagušio plin i progutao plamen.

Dvadeseti vek. Zločin fašista i njihova savest.

Danima i noćima, ma gde se kretale i ma šta radile, pred očima žena iskrsavaju likovi ove spaljene dece; njihov vrisak i nevina lica.

I ranije su zločinci spaljivali decu, i tih dana su to često činili, ali mi nismo vidеле, pa smo se drukčije i osećale. Ali, sada je to pred našim očima. Vidеле smo decu, vidеле njihove uplekane oči, njihove nevina lica i njihov odlazak u oganj. I čule njihov vrisak i pozive dragih roditelja.

A zatim, iskrane lik NELE, iz NOVOG SADA, TANJE, iz ODESE, ŽORŽETE, iz NANTA, INGE, iz OSLA i mnogih drugih, kojima su zločinci iz naručja oteli decu. U bezgraničnom bolu i očaju za otetom decom koju su spalili, one su se bacile na električnu žicu i tu završile sa svojim životom.

Često smo se pitale gde je ljudska savest, gde ljudska humanost i lekarska savest. Ima li granica medju njima.

Nisu samo u pitanju bili krematorijumi koji su gutali ljudske živote, ili električna žica ili glad do nesvesti i batine i rad koji usmrćuje. Bilo je tu i vršenja eksperimenata i na nama ženama, živim ljudima. Mi smo bili zamorčad za Nemačke fašističke zlikovce i zločince.

Da li su lekari: KLOUNBERG i MENGELE (KLOUNBERG i ME-

MENGELE, Nemački nacistički lekari, zločinci, koji su nad ženama u koncentracionom logoru AUSVICU vršili razne eksperimente i usmrćivali ih. Zapamtile su ih mnoge žene koje su ostale žive, a nad kojima su ovi isti lekari vršile ovakve eksperimente), koje su preživle žene iz AUSVICA dobro zapamtile, bili ljudi ili krvožedne zveri?

U ime kakve su lekarske savesti oni vršili eksperimente nad ljudima?

Mrtve su žene iz "Monstrum bloka (Monstrum blok. - U ovoj baraci bile su izdvojene mnoge žene, kojima su nacistički zločinci - lekari otsekli pojedine delove tela, radi prikalemljivanja na njihova ranjenicima. Prilikom evakuacije logora AUSVICA, sve su ih pobili.) da kažu celom čovečanstvu istinu o onome što se radilo nad njima. Da bi to to sakrili, pred evakuaciju AUSVICA, fašisti su ih sve spalili. Mrtve su i mnoge druge žrtve eksperimentisanja.

Samo su jedne zaborevili zločinci: da je ostalo i živih svedoka njihovih gausnih zločina.

I meni je jednog dana doktor MENGELE ušpricao injekciju u kičmu. Osetila sam strašan bol. Noge i ruke su mi se oduzele, a glava klonula, kao da su se stene svalile na nju. I opet kroz petnaest dana još jedna injekcija u kičmu. I povećan bol i malaksalost čitavog organizma i oduzetost ruku i nogu. A onda isprobavanje, zapaljenom cigaretom, pokretljivosti organizma.

I kako blizanci dolaze na svet treba utvrditi. U logoru ima dosta bliznakinja, pogodnih za probe.

Vidi kako nastaju patuljci. Vršu probe i nad njima.

I tako iz dana u dan. Nad iznemoglim ženama ovi zločinci vrše razna ispitivanja.

Teku sušvicki dani i noći u bolu i patnji. U gladi i bolesti, u smrti i ognju. I u onome što nam zločinci nisu mogli oteti, što nam nisu mogli iščupati iz srca i duše, u iščekivanju onoga što dolazi.

Posle teškog rada, mnoge naše drugarice iz raznih blokova došle su do nas u blok broj 22. Govore uzbuđjeno.

Vesti su dobre. Skoro će sloboda. Naši napreduju svuda. Crvena Armija se nalazi na vratima i Evrope. Ušla je u POLJSKU. I jedna i druga, i sve isto pričaju.

JOKA nam priča kako je razgovarala sa FRANCUSKINJAMA. I one su joj rekle da će se rat našom pobedom skoro završiti.

Ma čekaj, JOKO, odakle ti znaš francuski, da možeš da ih razumeš, diramo JOKU.

"E, znam, - govori jogunasto JOKA, kad je u pitanju pobeda, ja ih sve razumem. More, sad ti ovde i ne treba znanje jezika, ništa ne znaš, ni odakle si, kad se svi borimo protiv Nemaca."

Pa, dobro, JOKO, reci, navaljujemo mi dalje, kako si ih ti razumela, ostavi filozofiju.

"Pa evo kako - govori JOKA. Radila sam danas sa Francuskinjama i Belgijkankama i čujem kako kažu: BOLJŠEVIK, a to su RUSI, ENGLEZI i AMERIKAN - bum, bum - BERLIN. A to znači, skoro će pasti BERLIN."

Smeje se ZAGA, pa se i mi smejemo. VUKA i MILKA dodaju: "More, tačno je to da ZAGA razume šta kaže, još dok smo bile u Kruševačkom zatvoru, ona je bila ta, što bi sve nove vesti prokljuvila i doznala."

I druge pričaju slične stvari. DUŠICA JEVTIČIĆ, NADA, SONJA, JULIJA, ZORA i druge, pričaju kako su čule da se kod nas u zemlji vode velike borbe i da se, prema još nepotvrđenim vestima, već vode borbe za BEOGRAD i njegovo oslobodjenje od neprijatelja.

Znači, partizanski odredi su osvojili već ogromnu teritoriju zemlje. Sijaju se oči svih žena. Zaboravljaju se glad, božest, gorčina teškog života. Vesti nas krepe, daju nam snagu za dalje. Korakom živih i mi koračamo po pustarama i vodama zaledjene reke VISLE.

I tako je u eri iščekivanja nečeg veoma važnog i novog, svetlijeg i boljeg, došao i taj dugo i sa nestrpljenjem očekivani 20. oktobar 1944. godine, dan oslobodjenja našeg glavnog i velikog grada - dan oslobodjenja BEOGRADA.

20. OKTOBAR 1944. GODINE

Pisak sirene za ustajanje probudio nas je iz teškog sna.

Bile smo još umornije, nego noćas, kad smo legle na žalosne ležaje, koji se nalaze na hladnoj cigli.

Za deset minuta, koliko nam je preostajalo vremena od ustajanja do stroja, obavile smo pripremne radnje: sklopile tanko pamučno čebe, obule drvenu obuću - "kloppe", - haljine nismo morale ni da oblačimo, jer smo u njima i spavale. I jurnule smo u stroj.

Napolju nas dočekaao mrak i ledena oktobarska kiša, koja predire do srži kostiju. Sanjive smo, umorne, iznemogle i gladne. Stojimo pet po pet. Stroj se oteže u beskonačnost. Treba prebrojavati hiljade, hiljade, žene. Broj jutarnji ne slaže se sa večerajim. Mnogo je žena umrlo po blokovima u toku noći. Mnoge su se žene, ne mogavši da izdrže težinu ovakvog života, bacile u toku noći na električnu ogradu, koja se nalazi oko logera. Njihova ukočena tela još su prilepljena uz električnu žicu.

U bloku broj 22 ima deset JUGOSLOVENKI. Gledamo da smo uvek jedna pored druge, bilo po stroju ili na radu. Nekako nam je lakše kad smo zajedno. U radu pomažemo jedna drugu. U stroju dok stojimo menjamo misli.

I jutros dok stojimo u stroju pet po pet, opet smo zajedno. Ispred mene su VUKA i LANKA. Do mene je DUŠA. Sa strane su ROSA VUCITRNKA, DESA i KIKA. Iza nas su MAKICA i CANA. Pričamo.

VUKA, LANKA i DUŠA pričaju da nas je sinoć tražila GERDA (Nemačka komunistkinja), koja se nalazi u logorima od 1933. godine, tj. od dolaska HITLERA na vlast. Htela je nešto važno da razgovara samnom ili sa NADOM. U rukama je imala neke nemačke novine.

"Šteta, - kažu mi VUKA, LANKA i DUŠA, što nisi bila tu. Možda GERDA zna nešto sa fronta. Možda je čula nešto i o našoj zemlji. Uveče, kad se vratuni sa rada, mbramo je naći i porazgovarati sa njom. Ako ti ne možeš, mi ćemo posle "Apela" zaviriti u svaki blok i pronaći je - dovešćemo je."

Dogovorile smo se, kako ćemo to izvesti, kad se budemo vratila sa rada.

DUŠA i VUKA pričaju kako im je jedna drugarica FRANCUSKINJA pričala kako je čula da će skoro biti kraj rata.

i da partizanski pokret napreduje. Ali nisu je dobro razumele šta je pričala o JUGOSLAVIJI.

Partizan JUGOSLAV, partizan JUGOSLAV, ali šta, e to bi one volele da znaju.

"O, da li će doći vreme, - govori VUKA, da sedneš u toploj sobi gde pucketaju drva u peći; da ti je krevet zastrven čistim čaršavom; da ti je toplo i da se ispavaš. Da te niko, niko ne budi; da ti nad glavom ne visi stalno "DAMOKLOV MAČ". E, sad si živa, ali sutra, da li ćeš biti živa?"

Uzdahnule smo sve. Ta doći će sloboda i naši snovi pretvoriće se u stvarnost, govori, osmehujući se, CANA - CANA, naš dragi drug. Drug koji je i u najtežim momentima imao osmeh na licu i čvrtinu u sprovođenju svake akcije.

Svršen je jutarnji broj i stroj. Opet pisak sirene, i opet stroj i opet broj. I naša radna kolona sa teškim budućima i pijucima pošla je na rad.

Opet u stroju pet po pet išle smo u polje udaljeno 8 - 10 km. od logora na rad. Teško se krećemo. Već kad smo pošle, bile smo umorne. A toliki put i rad celog dana. Ko će to izdržati?

Vi žene iz koncentracionog logora, govore nemo korbači u ruci "S.S.-ovke" ("S.S.-ovke" - "AUZERINKE" - Nemačke stražarice logora, krvoločna bića, koja su stalno ubijala žene iz logora, a korbačima tukla, gde su stigle) i "Kapoa" ("Kapo" - starešine u logoru, koje su se starale o redu i radu u logoru. Većinom su to bile žene, koje su u logor dovedene zbog kriminala. Tukle su i ubijali nevine i jadne žene u logoru, i "Anvajzerke" ("Anvajzerka" - radne starešine za rad u polju ili po fabrikama, inače kriminalni tipovi), naših bogova.

I dalje ova naša kolona odvaljuje teškim pijucima busenje zemlje na goloj ledini. Pijuk je teška, ledina čvrsta. Mi smo jedna pored druge. Raspodelile smo se. Jača je do slabije. JUCA VIVOT je odvalila opet pijukom busen tvrde zemlje, a ja taj busen zatim drobin motikom. DUŠA je to uradila za LANKU; CANA za VUKU; KIKA za JELU, i tako dalje. Srećne smo i smejeemo se krišom izmedju sebe, što smo prevarile fašističke hulje.

Dan do beskonačnosti dug. Iznemogle ruke i naših jačih drugarica teško dižu pijuk, a kamo li nas slabijih. A noć

nikad da dodje. Pijuci drobje golu ledina. Odjekuje njihov zvuk, Vrište podivljale kriminalke.

HIMNU", Radi, ne stoj, puceju udarci. Pogledi ka nebu, kad će se već jednom skloniti sunce i pasti noć.

I pala je najzad noć. Zvižduk, i sve su žene već u stroju. A sad, ko li će izdržeti toliki dugi put natrag do logora.

Setilo se i u ovako svečanom momentu velikih Banjiških žrtava, i usred neme tišine otpjevana je pjesma: "VI PADOŠTE, ŽRTVE". Klopća drvenjaci na nogama žens "Klop, klop". Ide skeletni stroj, pretvoren u broj, natrag u logor.

I večernji stroj je završen. Da li onako umorne da legnemo ili da po dogovoru potražimo GERDU, VUKA i DUŠA polaze da je traže.

Naša su srca postala puna ljubavi i topline. Isbažena je ALI GERDA je već tu. Njeno lice eija bezgraničnom radošću. Govori brzo, ne razumemo ništa drugo, sem reči: "BEOGRAD KAPUT - BEOGRAD KAPUT". Za moment gledamo je zaprepašćeno. A onda shvatamo sve. Tusač je tu. GERDA je čula, dok je čistila barake, gde se nalaze sobe logorske straže, preko radijs izveštaj Nemačke vrhovne komande, da su BEOGRAD zauzeli partizanski odredi Jugoslavije, uz pomoć Crvene Armije.

Bilo je to 20. oktobra 1944. godine u 10 sati uveče, već u stavu noćeg noveg. Iščekujemo stalno dolazak Armije Crvene. Ušli su GERDU i ljubile je toplo i dugo. koje trskočile su naše mlade Skojevke: VUKA, DUŠA, LANKA, ROSA i pošle sve redom a sve blokeve da javu ovu radosnu vest, svima našim ženama i da ih pozovu u blok broj 22, da proslavimo ovaj za nas svečani moment. Naša cela zemlja. Iz svih krajeva po nešto je. Za pola sata skupils se cela jugoslovenska grupa. Došle su i drugarice iz drugih zemalje da podele radost sa nama.

NADA je glasom, koji je drhtao od uzbuđenja, radosti i sreće, počela da govori: "DANAS JE BEOGRAD OSLOBODJEN. Danas se BEOGRADOM vijore zastave slobode i pobeđe." Reči su zastale.

NADA je glasom, koji je drhtao od uzbuđenja, radosti i sreće, počela da govori: "DANAS JE BEOGRAD OSLOBODJEN. Danas se BEOGRADOM vijore zastave slobode i pobeđe." Reči su zastale.

gore. Transportovane su i neke od naših. Otišle su već VUKA, KIKI, DUBA, JULIA (JULIJA) i druge. Suze radosti prosule su se po crpurnastom licu NADE.

Zagrljene žene iz svih porobljenih zemalja Evrope, u koncentracionom logoru AUSVICU, pevale su ove noći "ŽENSKU HIMNU", i to svaka na svom jeziku, kojim se govori u njenoj zemlji.

Razumele smo se potpuno. Znanje jezika nije bilo potrebno u ovakvim situacijama, pošto ~~š~~ tada govori duša, govori srce.

Setile se i u ovako svečanom momentu palih Banjičkih žrtava, i usred neme tišine otpevana je pesma: "VI PADOŠTE, ŽRTVE".

Zoru smo zajedno sa našim drugaricama iz drugih zemalja dočekale na negama i srećne pošle na rad.

Prezrele smo smrt, glad i batine i mučenja i gordo podnosile sve ovo.

Naša su srca postala puna ljubavi i topline. Izbačena je iz njih gorčina.

"Daleke si domovino,
Mi progznane smo;

Prognaše nas zbog zločina,
Što te ljubimo."

Odjekivale je cele noći iz bloka broj 22 u koncentracionom logoru AUŠVICU.

Ponosno krećemo logorom. Mi smo deca zemlje, koja je sada skoro cela slobodna.

Svaka naša misao upućena je domovini. Stalno smo već u stavu nečeg novog. Iščekujemo stalno dolazak Armije Crvene. U noći osluškujemo ne bi li čule zvuk dragih kaćuša, koje treba da nam donesu slobodu.

Skrivene od svih da proslavimo oslobodjenje BEOGRADA, spremile smo priredbu i dale je pred čitavim blokom. Došle su i drugarice iz drugih blokova. Kroz recitaciju, pesmu i svirku prošle smo našu celu zemlju. Iz svih krajeva po nešto je dato. Nešto što je najkarakterističnije za taj kraj.

Već se govori uvelike o približavanju Crvene Armije AUŠVICU.

KONCENTRACIONI LOGOR HAVENSBERG
Već se mnoge žene također transportuju za druge lo-

gore. Transportovane su i neke od naših. Otišle su već VUKA, KIKA, DUŠA, JELA (JELISAVETA PIJADE, student medicine, rođena u LESKOVCU 1920. godine. Uhvaćena i hapšena kao pomagač NARODNOSLOBODILAČKOG POKRETA U LESKOVCU 1944. godine. Dovedena na BANJICU iste godine. Godine 1944., meseca juna, odvedena za AUŠVIC, a krajem iste godine oterana za koncentracioni logor GUZEN, gde je i dočekala oslobođenje svoje zemlje.), Joka, JUCA, sestre TOMAŠEVIĆ, MAKICA, ali gde, to nismo mogle niti uspele nikako niti od nikoga da saznamo.

Uskoro su i nas prikupili i odvojili za transport. Gde, to neznamo. Razdvajaju nas. Odlazimo tužne. Mnoge naše žene teško su obolele. Leže u ambulanti. Zar poći, a njih ostaviti takve. A već kruže vesti da sve što se nalazi po ambulantama spaliti.

U ambulanti se nalaze teško obolele LANKA PETROV i NINA STEFANOVIĆ, kao i JUCA VIVOT, i RADA RADOSAVLJEVIĆ i mnoge druge žene. Zar njih ostaviti i poći.

Savetujemo se medju sobom šta da radimo. Povesti ih ne možemo, a ostaviti je još gore. Ostaje zajedno s njima u ambulanti JULIJA RAJTER. Ona će ih bilo na koji način spasiti.

Ugrabilo smo momenat da ih posetimo i pozdravimo se sa njima. Ostala su tužna lica naših bolesnih drugarica, koje smo ostavljale ovde u neizvesnosti. Od njih smo se rastale uplaskanih očiju.

I opet u hladnoj novembarskoj noći 1944. godine, zbijene jedne do druge, odnosno jedna pored druge, postajemo jedna zajednička celina, koja putuje teretnim vozom negde u neizvesnost. I ko zna koliko smo dana i noći putovale, koliko gladovale i koliko se smrzavale, kada se naš voz zaustavio na jednoj maloj stanici oko 7 sati izjutra.

Opet svrstane u stroj i opet prebrojavane. Kollona žena ulazi ponovo kroz veliku, električnom žicom obavijenu kapiju, na kojoj je krupnim slovima pisalo: "BORIMO SE ZA NOVU EVROPU, ZA NOVIJI I BOLJI ŽIVOT, ZA SLOBODU SVOJE ZEMLJE!"

KONCENTRACIONI LOGOR RAVENSBRICK

Ponavlja se ista slika kao i prilikom našeg dolaska. Uključuje se i mi polako u život, rad, gladovanje

skle u AUSVIC. Samo s tom razlikom, što je ovo manji logor, što
ma je položaj i raspored baraka drugačiji.

Nas ostali ovde se kreću beskrajne kolone izglednelih žena,
bosih ili u kicapsma, obučenih u dotrajale prugaste haljine,
sa oznakom kao u AUSVICU, samo što nemaju na podlektici leve
ruke istetoviran broj.

Isti je doček kao i u AUSVICU: "BRŽE PROKLETA BANDO"
- levo idi, sad desno - stoji!

Stale smo. Prebrojali su nas i ponovo popisali i da-
li nove brojeve, a onda nas predali kriminalnim tipovima, koje
su na rukavu leve ruke nosile crvenu traku sa oznakom "L.P." -
- LAGER POLICAJSK.

I evo gde nas vode i raspoređuju u barake broj 28,
29 i 30. Opet smo sve zajedno. Ako ne u istoj baraci, ono smo
ipak bar blizu, pošto se naše barake nalaze sve jedna do druge.
Još se nismo bile ni smestile, kada se čuo jedan glas
kroz prezor: "Gde su te nove JUGOSLOVENKE?"

Bacile smo radoznalo pogled na tu stranu, odakle je
dolazio glas ovaj.

Samo smo poznale tu mladu devojkicu. Bila je to moja
drugarica iz Niškog logora, ANA HORVAT (ANA HORVAT, student
medicine, rođena 1920. godine u BEGRADU. Kao aktivni sara-
dnik NARODNOSLOBODILAČKOG POKRETA uhapšena u NIŠU početkom
1942. godine. Iz Niškog logora kod Crvenog Krsta sprovedena
u koncentracioni logor RAVENSBRICK, gde je dočekala i oslobo-
djenje. Danas radi u BEGRADU kao lekar na DEČJOJ KLINICI.),
mlada studentkinja.

Odveli su ANU iznenađeno iz logora. I dok sam je če-
sto u besnim noćima očekivala i mislila šta je sa njom - ANOM,
srećom je ona sada ovde u RAVENSBRICKU.

ANA za nas sada ovde znači mnogo. Ona je skoro već
punih tri godine u logoru. Povezana je sa mnogim dobrim dru-
garicama iz SLOVENIJE, kojih ovde ima mnogo i sa drugaricama
iz drugih zemalja.

ANA je odmah počela da nas pomaže. Radila je u ambu-
lanti i otuda je uzimala i svakodnevno nam donosila lekove,
hranu i odeću. Upoznavala nas je sa životom logora. Isto tako,
svakodnevno nam je donosila po neku dobru vest sa fronte.

Uklapale smo se i mi polako u život, rad, gledovanje

i novine novog koncentracionog logora.

Tu smo zetekle i mnoge drugarice koje su posle nas ostale u logoru na BANJICI. I od njih smo dosta vesti saznale, kako sa BANJICE, tako isto i sa fronta.

Već smo rasporedjene. Skoro čitava naša grupa radiće nekoliko kilometara van logora, kod HOKKS-SIMENSA.

Neće sve isto raditi. Neka će od nas gurati uglj, neke gvoždže, neka će namotavati kalemove bakarnom žicom ili prenositi sanduke.

Hrana je ista kao i u AUŠVICU. Odeća isto tako, a i ležaji nisu ništa bolji, nego u AUŠVICU. I ovde ti život zavisi od raznih kriminalnih tipova, raznih "blokeva", "lager-elteste", "lager-policajke" i ko ti zna još od koga sve.

Sem ANE, koja nam ukazuje svu moguću i potrebnu pomoć, i naše drugarice iz SLOVENIJE ptažaju nam pomoć. Ove dobijaju od svojih iz SLOVENIJE pakete i jedna deo odvajaju i za nas SRPKINJE.

Već smo uvelike radile u RAVENSBRIKU, kada je došla i poslednja grupa žena iz AUŠVICA. Ceo logor je evakuisan. Crvena Armija se nalazi ispred logora.

Došle su i naše obolele drugarice, koje su pre-zdravile. Došla je i LANKA, i JUCA, i RADA i još mnoge druge. Samo nije došla mala NINA, naša "RODJA", pešto je ona već unapred bila spaljena u AUŠVICU. Srce nas je bolelo za našom i malom NINOM. Volela je svim srcem Partiju i drugarice svoje.

Nikad nije n niko na njenom licu, sem blagog smeška primetio bol. A bol je ona nosila u svojoj duši. Na BANJICI su streljali njenog malog druga VOJU. (VOJA STEFANOVIĆ, seljak iz MUDRAKOVCA, rođen 1920. godine, drug STANIJE STEFANOVIĆ, koja je spaljena u koncentracionom logoru AUŠVICU. - Sara-djivao je sa NARODNOSLOBODILAČKIM POKRETOM od 1941. godine. Uhapšen 1943. godine i deteran na BANJICU, i to iste godine, a gde je posle mesec dana provedenih ovde u zatvoru, streljan.)

Samo taj bol ona je duboko skrivala u sebi. Bila je željna i svoga sela MUDRAKOVCA. Čekala je čas i dan da ponovo vidi se-lo i njegove zore, i zelene livade, i male potočiće, i stado ovaca i frulu što svira.

Se stalno vidjano. Dobre su to drugarice. Među njima se re-
ređite odvajaju stare ANA DILČ i njena ćerka KATINA. One su re-

I NINI, maloj našoj drugarici ne ispuni se želja. Njenim pepelom, kao i pepelom mnogih drugih naših drugarica, posute su njive pored hladne reke VISLE.

Imamo dosta bolesnih. Pomoću ANE smestile smo ih u ambulantu. Tu je i grudobolna mala DUŠICA RANKOV, mlada Skopjevka sa divnim crtama lica, iz čijih očiju sija blagost. Ona je iz BOLJEVACA, iz SREMA. Tukli su je u policiji toliko, da su joj prsne žlezde od velikih i jakih udaraca sve popucale.

Tu je i stara Crnogorka JANA PAVIĆEVIĆ (JANA PAVIĆEVIĆ, seljanka iz PETROVCA kod LESKOVCA, rođena 1888. godine. - Pomagala je Mažodnoslobodilački pokret od 1941. godine. Kao kurir partizanskog odreda uhapšena u LESKOVCU, 1944. godine i dovedena u LOGOR NA BANJICI. Odatle, septembra meseca 1944. godine sprovedena u logor u RAVENSBRIKU, gde je spaljena 10. marta 1945. godine), iz sela PETROVCA, kod LESKOVCA. JANA je uhvaćena kao kurir odreda u samom LESKOVCU, pošto ju je neko izdao. Slomili su joj desnu ruku u policiji prilikom saslušavanja. Ruka je sada suva, ali JANINE neme usne nisu ni reči rekly. "Udrite, ja sam Komunist, a vi ste Fašisti, medju nama razgovora nema", bile su jedine JANINE izgovorene reči u policiji za sve vreme mučenja i saslušavanja.

Zvala je i mena ANA da dodjem u ambulantu, jer sam bila teško bolesna, ali ja nisam htela da pristanem.

Svaki dan donosi sve bolje i bolje vesti. A mi i dalje radimo pod teškim uslovima i jedva se držimo na nogama od prevelikog umora i iznemoglosti, kao i od napornog posla, a koji je ujedne bio i veoma težak, bar za nas žene u logoru.

Transport svakog dana odlazi u raznim pravcima. Teraju na red u druge logore. I mnoge su naše drugarice odvedene. Neke su prebačene u FINOV, a neke u neke druge logore.

Od našeg transporta koji je došao sa BANJICE za RAVENSBRIK, sada se nalazi malen broj. GRKINJE su restarene po raznim logerima. Jedino su još ALBANKE sa nama. S njima se stalno vidjamo. Dobre su to drugarice. Medju njima se naročito odvađa stara ANA DILO i njena ćerka KATINA. One su re-

način da se izvuku da ne ostanu tamo. Počela je naše skrivanje
po blokovima i preokretanje pravaca. S ova naša skrivanje išlo
jednom iz ELBASANA. Pokret su pomagale od početka rata. Raduju
se i one pobjedi i skoroj slobodi. I one su već na kraju svojih
snaga. Ali se bore. I ponosne su i odlučne su. Stara ANA DILO
mi kaže: "Ako podjete da bežite, recite i meni, bežaću i ja
sa KATINOM, a moja je reč tvrda, izdati te neću".
Bez obzira na činjenicu što nemci i sami vide da im
je došao kraj. oni i dalje vrše svoje svima poznate zločine.
Već 10. marta 1945. godine spalili su u malim krematorijumi-
ma u RAVENSBRICKU na stotine žena, izvedenih iz ambulante.
Spaljena je i stara Crnogorka JANA PAVIĆEVIĆ i mala
DUŠICA RANKOV. Nisu se više mogle držati na nogama. A priku-
pljanje bolesnih iz ambulante, došlo je tako iznenada, da mi
nismo uspeli ni da ih sakrijemo, ni iznesemo iz ambulante u
ovom slučaju i sklonimo negde u baraku.
Njihova tragedija duboko nas je kosnula. Zar sada
na pragu slobode, kad su izdržale tolike muke, da završe ova-
ko sa životom.

A već nekoliko dana posle toga, iznenkada je došla u
logor Internacionalna komisija Crvenog Krsta, iz ŽENEVE i tra-
žila da se puste iz logora žene: FRANCUSKE, BELGIJE, HOLANDI-
JE, NORVEŠKE i još nekih drugih zemalja.

U logoru su ostale samo žene SSSR, JUGOSLAVIJE, po-
neka ČEHINJA i POLJAKINJA i JEVREJSKIH NACIONALNOSTI.

Posle odlaska ovih žena, po logoru su počele da kruže
razne vesti. Nemci će minirati logor i mi ćemo odleteti u va-
zduh zajedno sa logorom. Kružile su jedne vesti, dok su druge
vesti kaživale da će nas sve postreljati, i tako dalje. Danima
su žene u skoro polupraznom logoru samo o tome pričale.

Posle svega ovoga, došlo je do odabiranja za "JUNGER
LOGOR" - Logor smrti, onih žena, koje su, istina, odlazile na
svakodnevni rad, ali su se jedva držale na nogama od iznemo-
glosti, prevelikog i napornog posla, koji je bio veoma težak.

I ja sam takodje isto bila odabrana za "Junger logor".
Jedva sam se držala na nogama. Ali, bila sam svesna šta znači
biti odvojen od ostalih drugarice, i to baš za ovaj logor, to
baš sada, kada znam da će skoro sloboda naše zemlje.

Medju drugaricama je nastala panika. Kako i na koji

način da me izvuku da ne odem tamo. Počelo je moje skrivanje po blokovima i preskakanje prozora. I ovo moje skrivanje išlo je danima, sli događaji koji su usledili posle toga, prekratili su i ove moje patnje.

Mali broj žena je ostao u logoru posle odlaska žena koje su puštene na intervenciju Ženevskog Crvenog Krsta. Hrana se sada slabo dobijala. Bombardovane su pekare, gde se pekao hleb za nas logoraše.

Već deset dana svi u logoru nismo dobili hleba. Jedino dobijamo po malo supa od stočne repe. ANA pronadje po malo hrane i da nam doturi. A i LANKA i mala ROSA, koje rade u vešernici, sem veša, doture i malo hrane, te tako i na taj način održavamo goli život.

Inače, u samom logoru vrši se neka priprema, samo još neznasno kakva. Svakog časa moraju preostale žene da stoje u stroju. Vrši se prebrojavanje, ali niko neznasno zašto to. Da li je u pitanju konačno istrebljenje ili pokret?

"Mogu da rade šta hoće, mogu da vode gde hoće, ali im je došao kraj" - govore već glasno žene.

Događaji kojisu usledili kasnije, posle kratkog vremena, dokazali su da je prebrojavanje bilo radi evakuacije logora. Crvena Armija silovite nadire, bile su poslednje vijesti, koje su prohujale kroz logor. Crvena Armija približava se sve više logoru, brza evakuacija logora.

I jednog kišovitog aprilskog dana 1945. godine krenuo je iz logora transport žena u nepoznatom pravcu. Tu su i straža i psi, i sve ono, što prati transport logoraša.

Uputno gledamo slom sile, koja je htela da vlada svetom. Izbezumljena lica vojnika i oficira u povlačenju. Izbezumljeni narod, koji vuče sa sobom u prtljagu samo najneophodnije stvari. Gomile državne dokumentacije rasute su svuda po drumovima.

Gledamo sve to i smeje se. Već se dogovaramo medju sobom kako da bežimo. Pala je lozinka i odziv za bekstvo. Čekamo samo zastoj od pola sata, pa da zatim počnemo da bežimo.

Pao je sumrak. Kišovita je aprilska noć. Pogledi drugarica koje su se dogovorile da beže, rekli su sve. Zvižduk je objavio zastoj od pola sata. Straža i psi su opkolili transport.

Ali bez obzira na sve prepreke, mi bežimo. Pobegle su VIDA, JULA BODNAROV i OLGA HICLOVA, u jednoj grupi. Pobegle sam i ja sa ROSOM IVANOVIĆ, DESOM MILOŠEVIĆ, MARIJOM LISUL i VEROM ŠIMUNIĆ.

Pucanj je odjeknuo jezivo u ovoj kišovitoj aprilskoj noći.

A nas je progutala i skrila nepregledna borova šuma.

I prošla je još jedna jeziva noć, kada je život visio o koncu. Pronaći će nas, ubiti, tu na licu mesta. Ali to je prošlo. Došla je i zora. I divan aprilski dan. Instikt nas vodi napred, samo napred. Još malo izdržite, i dolazi sloboda.

Našli smo se i sa drugaricama iz SSSR. Ima nas sada dosta. Noću putujemo i idemo u susret Crvenoj Armiji, a danju čekamo noć. Iscrpljene smo i gladne, ali nam to ne smeta da budemo vesele i hrabre.

Te večeri došle smo do jezera. EVGENIJA LAZAREVNA, borac sa Staljingradskog fronta, priklonila je uvo na pesak uz vodu. "DRUGARICE - viče ona oduševljeno, čujem odjek "KAČUŠA", naši su blizu! Koliko noćas, bićemo slobodni!"

Približismo se drumu. Sačekasmo ih tu. I polako je krenula poverka živih lešina, ka drumu, i upala usred okršaja.

Leteli su minobacači svuda oko nas, prolamali se nebo i zemlja od silnog pucanja i lomljave. Silovito je nadirala hrabra Crvena armija.

Borba se vodila cele noći. Ujutru sa trupama koje su poslednje ulazile u već oslobođeni i slobodan grad VEZENBERG, ušle smo i mi, preživеле žene iz koncentracionih logora AUŠVICA i RAVENSBRICA.

Bilo je to 23. aprila 1945. godine. Došla je duge i željno očekivana sloboda, završene su sve patnje i muke po koncentracionim logorima AUŠVICU i RAVENSBRICU i LOGORU NA CRVENOM KRSTU i BANJICI, logorima, koja će svima, koji su bili teme ostati u dugom i nezaboravnom sećanju celog života, do smrti.